

12:2007 ARBEJDSPAPIR

Tea Torbenfeldt Bengtsson

PÆDAGOGERS IDENTIFIKATION AF SOCIALT UDSATTE BØRN

FORSKNINGSAFDELINGEN FOR BØRN, INTEGRATION OG LIGESTILLING

Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn

Tea Torbenfeldt Bengtsson

***Børn, integration og ligestilling
Arbejdspapir 12:2007***

Socialforskningsinstituttets arbejdspapirer indeholder foreløbige resultater af undersøgelser og forarbejder til artikler eller rapporter. Arbejdspapirer udgives i et begrænset oplag som grundlag for en faglig diskussion, der indgår som led i forskningsprocessen. Læseren bør derfor være opmærksom på, at resultater og fortolkninger i den færdige rapport eller artikel vil kunne afvige fra arbejdspapiret. Arbejdspapirer er ikke omfattet af de procedurer for kvalitetssikring og redigering, som gælder for instituttets forskningsrapporter.

Tea Torbenfeldt Bengtsson

Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn

*Socialforskningsinstituttet
December 2006*

INDHOLD:

KAPITEL 1: INDLEDNING.....	3
1.1 PROBLEMSTILLING OG FORMÅL	3
1.2 ANALYSE OG FREMSTILLING	5
1.3 INDSAMLING AF DATA.....	6
1.4 SOCIALT UDSATTE BØRN – HVEM ER DE?	9
KAPITEL 2: PÆDAGOGERS IDENTIFIKATION AF SOCIALT UDSATTE BØRN.....	11
2.1 TEGN VED BARNET.....	11
2.1.1 Udadreagerende børn og indadvendte børn	14
2.1.2 Opsamling	16
2.2 TEGN VED FORÆLDRENE	16
2.2.1 Forældresamarbejdet.....	19
2.2.2 Underretning og definitionsret.....	20
2.2.3 Opsamling	23
2.3 TEGN VED BARNETS RELATIONER I INSTITUTIONEN	23
2.3.1 Venskaber.....	25
2.3.2 Relationen mellem pædagog og barn	26
2.3.3 Opsamling	28
2.4 DELKONKLUSION 1	29
KAPITEL 3: BETYDNINGEN AF INSTITUTIONERNES BELASTNINGSGRAD	30
3.1 SVÆRT BELASTEDE INSTITUTIONER	31
3.1.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i svært belastede institutioner.....	33
3.1.2 Etnicitet	35
3.1.3 Opsamling	36
3.2 MELLEM BELASTEDE INSTITUTIONER.....	37
3.2.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i mellem belastede institutioner.....	38
3.2.2 De nye socialt udsatte børn?.....	39
3.2.3 Opsamling	40
3.3 MILDT BELASTEDE INSTITUTIONER	41
3.3.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i de mildt belastede institutioner	42
3.3.2 Normering og ressourcer	43
3.3.3 Opsamling	44
3.4 DELKONKLUSION 2	44
KAPITEL 4: PÆDAGOGERS VIDEN OG HANDLINGSMULIGHEDER	46
4.1 SAMARBEJDE MED SOCIALFORVALTNINGEN	46
4.1.1 Manglende samarbejde	47
4.1.2 Gode samarbejdsrelationer	48
4.1.3 Andet tværfagligt samarbejde	49
4.1.4 Opsamling	51
4.2 HANDLEMULIGHEDER.....	51
4.3 PÆDAGOGERS VIDEN.....	52
4.3.1 Manglende ord og begreber	54
4.3.2 Opsamling	55
4.4 DELKONKLUSION 3	55
KAPITEL 5: KONKLUSION	56
LITTERATUR	58

Kapitel 1: Indledning

Langt de fleste børn i Danmark trives og har en god hverdag, men der er en lille gruppe børn, som ikke trives ligeså godt som deres jævnaldrende, og som på den ene eller den anden måde er socialt udsatte. Hvor stor denne gruppe børn er, er svært at fastslå. Resultater fra empiriske undersøgelser peger på, at ca. 10 % af en børneårgang kan karakteriseres som børn med særlige behov og at ca. 4 % er udsat for omsorgssvigt (Christensen 1992, Schultz Jørgensen mlf.1993, Lunden 2004). Eftersom ca. 90 % af alle danske børn mellem 1 og 6 år går i daginstitution (Christensen 2000; 135, www.statistikbanken.dk), kommer også langt de fleste socialt udsatte børn i daginstitution, og daginstitutionen får hermed en unik mulighed for tidligt i barnets liv at opdage social udsathed og handle i forhold hertil¹.

Hvis daginstitutionerne imidlertid skal have en forebyggende rolle og på sigt være med til at bryde den negative sociale arv² (Ministerudvalget for negativ social arv og social mobilitet 2003), er det af betydning at pædagogerne i daginstitutionerne kan identificere socialt udsatte børn. Hvis pædagogerne ikke kan spotte socialt udsatte børn og sætte ind med tiltag, afhjælpende såvel som forebyggende, kan daginstitutionen heller ikke forventes at gøre en forskel for børnene her og nu, såvel som for deres fremtid. Der er tale om, at indsatsen overfor de socialt udsatte børn i daginstitutionerne har to formål. For det første at forsøge at sikre at barnets nuværende problemer ikke får afgørende betydning for resten af barnets liv, og dermed fastholder barnet i en socialt udsat position. For det andet at sikre, at barnet trives i sin hverdag i institutionen og dermed får en så god barndom som muligt.

1.1 Problemstilling og formål

Spørgsmålet er om pædagoger allerede i børnehaven kan se, hvilke børn det er, der er socialt udsatte og som også i fremtiden risikerer at få problemer. Pædagogerne i denne undersøgelse tilkendegav, at man i nogle situationer, hurtigt kan spotte om, der er tale om et barn, som er socialt udsat. En pædagog fortæller:

Vi kan godt sidde herinde og pege på et barn og sige, at der er rigtig stor sandsynlighed for, at det får et dårligt liv og ikke får nogen skolegang og ender med at sidde derude og hælde bajer i kloakken. Det kan vi da godt. Det barn jeg lige har fået, der kan vi da godt se det, og jeg kan da også se, at storebroren sidder oppe i en specialgruppe på fritidshjemmet, og at hvis det skal ændres, så skal der gøres helt vildt meget³.

¹ I forhold til sundhedsplejersken har daginstitutionen daglig kontakt med barnet og familien, og har derfor særlig mulighed for at observere og vurdere social udsathed i hverdagen. Hos Ellegaard 2000 er der en diskussion af, at det hovedsageligt er middelklassens børn, der kommer i daginstitutionerne, og at det særligt er børn fra de dårligst stillede familier, der ikke kommer i daginstitution. Den store andel af børn i daginstitution medfører dog at der forsat ligger en stor opgave her i forhold til socialt udsatte børn, men at der i det sociale system og politisk skal tages højde for, at ikke alle socialt udsatte børn nås via daginstitutionen.

² Selve diskussionen om, hvorvidt begrebet om 'negativ social arv' bidrager til at belyse disse børns problemstillinger i en daginstitutionskontekst vil blive ført løbende igennem paperet, her referer begrebet alene til regeringens målsætning og brugen af begrebet i den offentlige politiske debat (jf. Ekspertgruppen om social arv 1999, Ejrnæs mfl. 2004).

³ Det skal her nævnes, at ca. halvdelen af personalet på de interviewede institutioner afviste, at det var muligt at se om børnene fremover ville få sociale problemer eller hvordan de i det hele taget ville klare sig. Det blev understreget, at det var vigtigt ikke, at 'have negative forventninger' til børnene.

(Pædagog i deltagende institution B2)

Pædagogerne er ikke i tvivl om deres evne til at spotte børn, der er socialt udsatte her og nu, særligt hvis der er tale om alvorligt socialt udsatte børn (jf. Jensen 2005). Når det kommer til at skulle bedømme barnets fremtid og eventuelle brud med en negativ social arv, er pædagogerne i denne undersøgelse mere tilbageholdende. Der er, som pædagogen i ovenstående citat anfører, stor sandsynlighed for, at børn som allerede i børnehaven har sociale problemer også vil få problemer videre frem i livet. Som nedenstående citat viser, er der blandt pædagogerne stor bevidsthed om, at en direkte sammenhæng mellem socialt udsathed i børnehaven og videre problemer ikke nødvendigvis eksisterer:

Det er meget farligt at sige [hvordan børnene vil klare sig fremover], fordi vi har heldigvis nogle børn, som måske ikke trives så godt, men faktisk får det rigtig godt i skolen, men også den anden vej rundt.

(Leder i deltagende institution E2)

Det er ikke nogen simpel opgave, at vurdere om et barns problemer her og nu vil få betydning for dets fremtid og pædagogernes opgave retter sig heller ikke alene til at udse de børn, der senere hen vil få skoleproblemer eller måske ligefrem problemer i voksenlivet. Pædagogernes opgave er i ligeså høj grad at sikre, at det enkelte barn får en så god barndom som muligt og bliver en del af det fællesskab som daginstitutionen udgør. Derfor handler identifikationen af socialt udsatte børn både om at kunne udse de børn, der allerede er socialt udsatte, men også de børn, der har en øget risiko for at blive socialt udsatte både her og nu og i fremtiden.

Forståelsen af hvornår et barn er socialt udsatte spænder vidt og omfatter både de børn, som på grund af forældrenes livsstil viser tegn på udsathed og som har øget risiko for i fremtiden selv at udvikle forskellige problemer, og de børn, der af andre årsager mistrives. Der er tale om en gruppe børn med forskelligartede problemstillinger, hvor både mistrivsel og fattigdom, kan være årsag til, at barnet er socialt udsat (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Denne kompleksitet omkring begrebet 'socialt udsatte børn' og hvem børnene faktisk er, har medført at definitionen af 'socialt udsatte børn' i denne undersøgelse ligges ud til pædagogerne. Der er ikke tale om en forskningsmæssigt prædefineret teoretisk forståelse af, hvornår børn er eller ikke er socialt udsatte, men nærmere en afdækning af, hvordan pædagoger selv begrebsligger socialt udsatte børn. Interessen i denne undersøgelse er rettet mod, hvordan pædagogerne via deres arbejde med identifikationen af socialt udsatte børn, også er med til at definere og kategorisere, hvilke børn der er socialt udsatte. I selve identifikationen og det daglige arbejde, skabes der forståelser af, hvilke børn der er, eller ikke er socialt udsatte. Det er disse forståelser dette paper forsøger at indfange.

Paperet vil på baggrund af 10 fokusgruppeinterviews med pædagoger i forskellige daginstitutioner belyse, hvordan pædagoger i deres daglige arbejde identificerer socialt udsatte børn.

Formålet med dette paper er for det første at udpege, hvilke tegn pædagoger i deres hverdag finder bekymrende i forhold til socialt udsatte børn. For det andet vil paperet belyse hvilken betydning antallet af socialt udsatte børn i daginstitutionen har for identifikationen af socialt udsatte børn, såvel som den pædagogiske indsats overfor børnene. For det tredje er formålet at belyse, hvordan viden og samarbejdsrelationer har betydning for identifikationen, såvel som pædagogernes handlemuligheder overfor socialt udsatte børn.

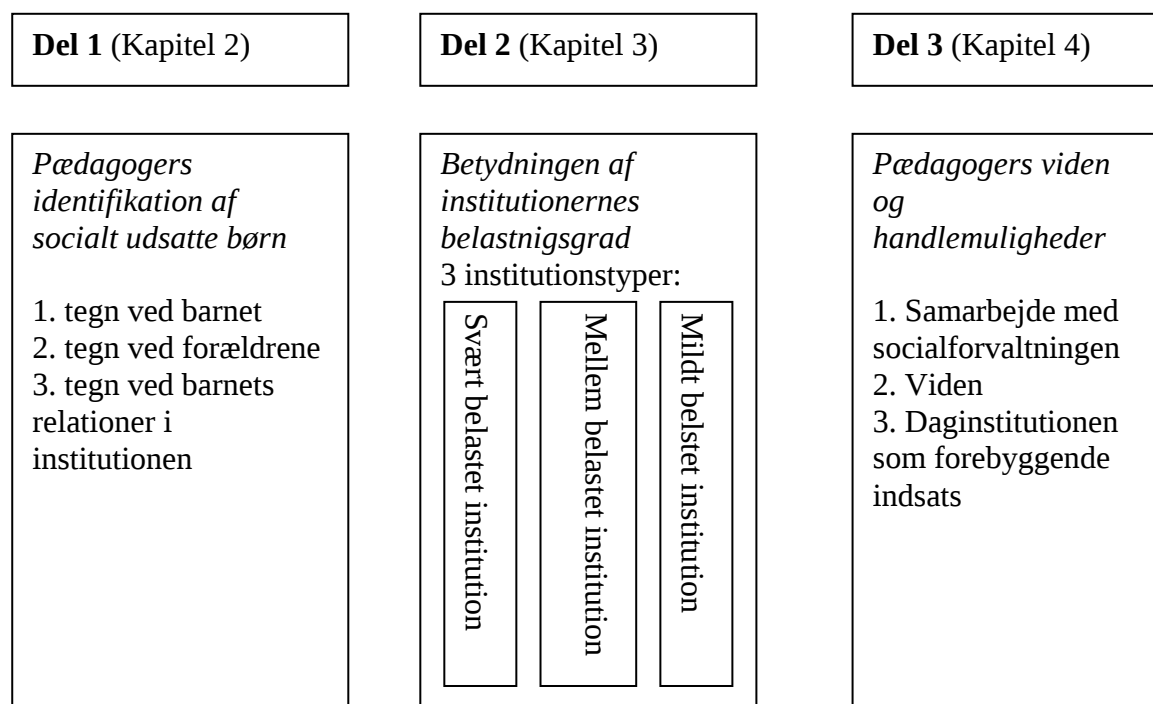
1.2 Analyse og fremstilling

Undersøgelsen indplacerer sig indenfor feltet af empirisk daginstitutionsforskning, hvor daginstitutionens sociale funktionsmåde og betydning er i fokus (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Der er tale om et kvalitativt empirisk studie, hvis konklusion er baseret på empiriske data sammenholdt med eksisterende viden. I selve analysen inddrages primært empiriske daginstitutionsundersøgelser, og viden fra Forskningsoversigten (Paper 1), samt fra det barndomssociologiske felt omhandlende daginstitutioner. Det vil sige, at der ikke er tale om omfattende teoretiske analyser eller begrebsudvikling, da dette ligger udenfor paperets formål. Der er kun gennemført et begrænset antal undersøgelser i Danmark omhandlende socialt udsatte børn i daginstitutioner (jf. Jespersen 2006, Forskningsoversigten (Paper 1)), derfor vil andre typer af undersøgelser om socialt udsatte børn ligeledes blive inddraget i analysen.

Af eksisterende undersøgelser om socialt udsatte børn i daginstitutioner inddrages særlig to undersøgelser. Den første er Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* fra 1996, som både kvantitativt og kvalitativt belyser, hvilke tegn på socialt udsathed, pædagoger finder bekymrende. I analysen inddrages Christensens undersøgelse primært for kvantitativt at belyse og perspektivere en række af denne undersøgelses kvalitative resultater. Den anden undersøgelse er Laila Dreyer Espersens (specialeafhandling) *Risikobørn i et mesteringsperspektiv* fra 2004, hvor daginstitutionens muligheder og begrænsninger overfor socialt udsatte børn belyses via deltager observation. Espersens undersøgelse vil primært blive inddraget i analysen for at belyse og perspektivere undersøgelses interviewudsagn i forhold til forskelle mellem idealer og praksis i daginstitutionerne. Der kan være forskel på, hvordan pædagoger giver udtryk for, at de ideelt gerne vil agere og hvordan de i praksis handler (Espersen 2004), hvilket ikke kan indfanges af denne undersøgelses interviewmetode.

En tredje undersøgelse omhandlende socialt udsatte børn i daginstitutionen, som der i analysen henvises til, er Bente Jensens *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* fra 2005. Denne undersøgelse har ligeledes fokus på de tegn, som socialt udsatte børn viser, men har ikke i samme omfang som Christensens undersøgelse (1996) kvantitative opgørelser over, hvilke tegn pædagogerne i særlig grad finder bekymrende. Jensen (2005) inddrager ligesom Espersen (2004) deltagende observation i sin undersøgelse, men anvender i selve analysen i højere grad interviewudsagn, hvorfor Espersens undersøgelse fremstår mere anvendelig i forhold til inddragelse af observationsrelaterede diskussioner.

Selve analysen er opbygget i tre dele, hvor hver del belyser problematikken omkring pædagogers identifikation på forskellige niveauer. Der er således tale om en bevægelse fra de konkrete tegn, som pædagogerne observerer hos det enkelte barn i hverdagen til betydningen af de institutionelle rammer og vider til en mere overordnet strukturs betydning for pædagogers viden og handlemuligheder (se figur 1).

Figur 1: Grafisk fremstilling af analysens 3 dele

I paperets kapitel 2 om *Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn* sættes der fokus på, hvilke tegn, som pædagoger finder bekymrende i deres arbejde med børn. Først fremhæves hvilke tegn ved barnet, som bekymrer, dernæst hvilke tegn ved forældre, som pædagoger finder bekymrende, og derefter hvilke tegn i børnegruppe, der skaber ses som tegn på at et eller flere børn er socialt udsatte.

Kapitel 3 om *Betydningen af institutionernes belastningsgrad* omhandler 3 forskellige institutionstyper; 'svært belastede institutioner', 'mellem belastede institutioner' og 'mildt belastede institutioner', idet problemstillingerne i forhold til, at identificere socialt udsatte børn er forskellige alt efter, hvilken belastningsgrad af socialt udsatte børn, den enkelte institution oplever.

I kapitel 4 sættes der fokus på *Pædagogers viden og handlemuligheder* i forhold til socialt udsatte børn. Herunder belyses samarbejdsrelationer med eksterne samarbejdspartnere og den viden som pædagogerne trækker på i selve identifikationen. I kapitel 5 afsluttes paperet med en samlet *Konklusion*.

1.3 Indsamling af data

En række andre undersøgelser har vist, at der i Danmark er stor forskel på, hvordan fordelingen af socialt udsatte børn er i de enkelte daginstitutioner (Christensen 1996, Bryderup mfl. 2000, Espersen 2004, Jensen 2005). Nogle institutioner har en meget høj andel af socialt udsatte børn, mens andre institutioner oplyser, at de ingen socialt udsatte børn har. Else Christensen finder i sin undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn*, at ud af 769 repræsentativt

udvalgte daginstitutioner har 29 % af daginstitutionerne flere en 10 % truede børn⁴ indskrevet, 52 % har under 10 % truede børn indskrevet, mens 22 % af daginstitutionerne oplyser, at de ingen truede børn har indskrevet. Samtidig viser Else Christensen, at antallet af indskrevne truede børn i den enkelte daginstitution, har betydning for pædagogernes arbejde med børnene både i forhold til pædagogik og strukturering, men også for forældresamarbejde og personalets arbejdsvilkår, men ikke i forhold til institutionernes tildeling af ressourcer (se også Jensen 2005).

Institutionernes belastningsgrad af truede børn hænger tæt sammen med det lokalområde, hvor institutionen ligger. Socialt belastede boligområder har således oftere også daginstitutioner med en høj andel socialt udsatte børn (Christensen 1996; 39-41, 47-49). Det er således oplagt, at det i en undersøgelse som denne om identifikationen af socialt udsatte børn er relevant at inddrage daginstitutioner med forskellig belastningsgrad i forhold til socialt udsatte børn, for dermed at kunne afdække bredden i de problemstillinger forskellige typer af institutioner oplever.

For at sikre denne bredde og variation i institutionstyper blev 5 kommuner kontaktet og bedt om at udpege to institutioner i deres kommune. Den ene institution skulle være fra et velstillet område i kommunen og den anden institution skulle være fra et socialt belastet område i kommunen. De 5 kommuner er udvalgt således; en privilegeret forstadskommune (A), en typisk forstadskommune (B), en provinskommune (C), en storbykommune (D) og en delvist belastet forstadskommune (E)⁵. I udvælgelsen af forskellige kommunetyper er der taget højde for, at forskellige kommunetyper har forskellige andele af socialt udsatte børn. Flere daginstitutioner i storbykommuner oplyser, at de ingen socialt udsatte børn har, mens andre bykommuner og landkommuner har en højere andel af daginstitutioner med socialt udsatte børn (Christensen 1996; 52).

Denne fremgangsmåde viste sig at frembringe det ønskede resultat i forhold til at de udvalgte daginstitutioner har en bred variation i forhold til andelen af socialt udsatte børn. I undersøgelsen indgår således to institutioner (A1⁶ og D1), hvor personalet ikke kategoriserer nogle af børnene som socialt udsatte, samtidig med, at der indgår en institution (C2), hvor andelen af socialt udsatte børn af personalet vurderes at udgøre 2/3 af børnegruppe. De resterende institutioner i undersøgelsen har fra alt mellem 2 % til 45 % udsatte børn.

For at kunne analysere meningsfuldt på data, er institutionerne inddelt i 3 kategorier alt efter deres belastningsgrad. De 3 kategorier er delvist udledt som følge af den spredning, der viste sig i data, og delvist på baggrund af Else Christensens (1996) ovenstående opdeling af institutioner på baggrund af deres belastningsgrad. De tre kategorier kommer i selve analysen (særligt kapitel 3 om *De institutionelle rammer*) til at fremstå som idealtyper på institutioner. Det betyder, at der fremhæves en række karakteristika ved typen af institution og ikke ved de særskilte institutioner.

De tre institutionstyper, som anvendes i denne undersøgelse er. 1. 'Svært belastede institutioner', hvor andelen af socialt udsatte børn udgør mere end 20 % af den samlede børnegruppe. 2. 'Mellem belastede institutioner', hvor andelen af socialt udsatte børn udgør mellem 10 og 19 % af den

⁴ Som fremhævet i Forskningsoversigten (Paper 1) betyder den mangfoldighed af ord og begreber som anvendes til at beskrive denne gruppe børn, at man anskuer børnene inden for et kontinuum, hvor nogle børn er mere velfærdstruet end andre. I denne sammenhæng må Else Christensens begreb om 'truede børn' antages, at være mere alvorligt end den bredere begrebet 'socialt udsatte børn' anvendt i denne undersøgelse.

⁵ Kommunerne er beliggende på Sjælland og Fyn.

⁶ Det store boksstav angiver de 5 kommuner (A-E), tallet angiver om kommunen har udvalgt institutionen som værende fra et velstillet område (1) eller fra et belastet område (2).

samlede børnegruppe. 3. 'Mildt belastede institutioner', hvor andelen af socialt udsatte børn udgør under 10 % af den samlede børnegruppe.

Svær belastning (> 20 %)	Mellem belastning (10-19 %)	Mild belastning (<10 %)
A2 (25 %)	B2 (15 %)	A1 (0 %)
C2 (75 %)	C1 (15 %)	D1 (0 %)
D2 (20 %)	B1 (10 %)	E1 (2 %)
E2 (45 %)		

Tabel 1: Institutionernes fordeling på institutionstyper i forhold til belastningsgrad⁷

Grænsen for hvornår en institution kan karakteriseres som svært belastet eller mellem belastet kan fremstå uklar, når man kigger på forskellene mellem procentsatserne af socialt udsatte børn i ovenstående tabel. Institution D2 med 20 % belastede børn er umiddelbart tættere på institution B2 med 15 % socialt udsatte børn, end den er på C2 med 75 % socialt udsatte børn. Der er tre forhold, som har haft betydning for, at grænsen for svært belastede institutioner er kommet til at ligge ved 20 % belastede børn. For det *første* anvender de andre undersøgelser (Christensen 1996, Jensen 2005) sig af en lignede grænse for, hvornår en institution kan betragtes som værende svært belastet.

For det *andet* er der forskel på, hvornår et barn beskrives som socialt belastet i de forskellige institutioner. Et barn der i institution B2 beskrives som socialt udsat, anses ikke nødvendigvis for at være socialt udsat i institution D2. Hvilket er et resultat af, at denne undersøgelse er baseret på pædagogernes egne forståelser og beskrivelser af socialt udsatte børn. Der er en klar tendens til, at de børn der i de svært belastede institutioner kategoriseres som socialt udsatte har alvorligere problemer end de børn, der kategoriseres som socialt udsatte i de andre institutioner. Disse forskelle træder tydeligt frem i interviewene, hvor pædagogerne selv definerer, hvad der forstås ved et socialt udsat barn (denne problemstilling vil blive uddybet i kapitel 3).

For det *tredje* er ovenstående procenter alene udtryk for pædagogernes vurderinger af, hvor mange socialt belastede børn der er i institutionen, der er således ikke tale om faktiske eller målbare opgivelser. Igennem interviewene kan der fremkomme korrektioner eller beretninger, som tillægger de opgivende tal bestemt betydning, så som *men her er det kun de virkelig alvorligt udsatte vi har talt med*. I inddelingen af institutionerne i 'svært', 'mellem' og 'mildt belastede' er det således ikke alene de opgivne procentsatser, der er tillagt vægt, men også den kontekst disse procentsatser er fremkommet i.

På baggrund af Else Christensens fund (1996), hvor 52 % af institutionerne havde under 10 % truede børn, er der i denne undersøgelse en overrepræsentation af institutioner med flere end 10 % socialt udsatte børn. Dette skal dog ses i sammenhæng med udvælgelsesstrategien i denne undersøgelse, hvor kommunerne netop blev bedt om at udvælge både en belastet og en ikke belastet institution. Desuden skal der tages højde for, at der er forskelle mellem undersøgelsernes fastlæggelse af definition på socialt udsatte børn eller truede børn. Hvor Else Christensens undersøgelse operer med faste definitioner på, hvad et truet barn er, så lægger denne undersøgelse op til, at det er pædagogernes egne definitioner af socialt udsathed, som er bestemmende for,

⁷ Ikke alle de interviewede institutioner kunne præcist opgøre deres belastningsgrad af socialt udsatte børn, der er derfor alene tale om ca. procentsatser for de enkelte institutioner.

hvordan belastningsgraden vurderes. Dette betyder, at der i denne undersøgelse er mulighed for at have en meget bred og alsidig forståelse af, hvornår et barn er socialt udsat, hvilket ligeledes kan forklare, hvorfor forholdsvis mange (7) af de deltagende institutioner har en belastningsgrad på over 10 %.

Selve interviewene er gennemført som fokusgruppelinterview, hvor mellem 3-5⁸ pædagoger⁹ med mindst 3 års erfaring samt institutionens leder¹⁰ deltog. Interviewene varer mellem 1 og 3 timer, hvor de længste er fra de svært og mellem belastede institutioner, hvor forholdsvis mange børn beskrives som socialt udsatte.

Det som gør fokusgruppelinterviewet, særlig egnet til at indfange viden om pædagogernes praksis, handlinger og holdninger er, at selve interviewet udgør en proces, hvor interviewpersonerne indgår i en samlet refleksion over egen praksis (Morgan 2001). Målet med denne undersøgelse er, at belyse og forstå, hvordan pædagoger tænker og handler i forhold til identifikationen af socialt udsatte børn, hvilket netop kommer frem i pædagogernes indbyrdes diskussioner under interviewene.

Selve interviewene er organiseret ud fra en semistruktureret spørgeguide, hvor der er tre overordnede temaer og en række underspørgsmål, der fungerer som guidelines. Det første tema omhandler faktuelle oplysninger om institutionen og den overordnede pædagogik. Det andet og største tema omhandler socialt udsatte børn, hvor pædagogerne bliver bedt om at fortælle om tre konkrete cases med socialt udsatte børn. Første case skulle omhandle et meget socialt udsat barn, den anden case skulle omhandle et grænsetilfælde på socialt udsathed, og den sidste case skulle omhandle en typisk case på socialt udsathed i institutionen. Det tredje tema i interviewguiden omhandler pædagogens viden om socialt udsatte børn og brug af handleguides og andre professionsværktøjer.

Fokusgruppelinterviewet er en dynamisk interviewform, og målet er at lade pædagogerne komme så meget til orde med deres egne beskrivelser som overhovedet muligt, for herigennem at komme så tæt på deres oplevelse af egen praksis og forståelse som overhovedet muligt (Morgan 2001). Denne tilgang betyder dog, at der kan være store forskelle på, hvad det er pædagogerne vælger at betone i hvert enkelt interview, og at der derfor er forskelle mellem interviewene. Disse forskelle betyder, at der i forskellige dele af analysen trækkes på forskellige interviews, alt efter om den givende problemstilling bliver diskuteret i interviewet. Endvidere optræder nogle interviews oftere i selve analysen i form af citater. Alle interviews er dog medtaget i og danner baggrund for analysen.

1.4 Socialt udsatte børn – hvem er de?

Indledningsvist skal det afklares, hvem og hvad der menes med termen *socialt udsatte børn*. I dette paper henviser denne term primært til de børn pædagogerne i interviewene henviser til. Pædagogerne betegner ikke konsekvent alle omtalte børn som socialt udsatte, og har i de fleste

⁸ Som følge af omfattende sygdom deltog der i en enkelt institution (D1) kun en pædagog.

⁹ I enkelte interviews deltog desuden pædagoger også pædagogmedhjælpere med lang erfaring i institutionen. I undersøgelsen vil der ikke blive skelnet mellem om det er en pædagog eller en pædagogmedhjælper, som udtaler sig, idet deres udsagn og holdninger ikke afspejler om de tilhøre den ene eller den anden personalegruppe (jf. Dencik m.fl. 1988).

¹⁰ I en enkelt institution (E2) deltog personale fra to institutioner i fokusgruppelinterviewet. Institutionerne havde samme områdeleder, lå tæt i samme boligområde, og havde samme problemstillinger i forhold til socialt udsatte børn, hvorfor de i analysen optræder som en institution.

interviews flere refleksive overvejelser omkring, hvordan man kan definere socialt udsatte børn, og om sådanne kategoriseringer overhovedet giver mening i forhold til deres arbejde. For overhovedet at kunne tale om de børn, som i Loven om Socialservice betegnes som *børn med særlige behov*, er det nødvendigt at anvende begreber og beskrivelser, som kan indfange disse børn.

Begreberne er mange og bygger på forskellige forståelser såvel af de problemer børnene kan have, som årsagen til disse problemer (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Pædagogerne anvender i interviewene en række forskellige betegnelser for de omtalte børn fx truede børn, omsorgssvigtede børn, bekymringsbørn. Anvendelsen af begreberne afhænger både af de vanskeligheder, der beskrives hos barnet, som af forældrebaggrunden, af institutionens normale sprogbrug, såvel som den kontekst begrebet anvendes indenfor fx at interviewereren anvender begrebet socialt udsatte børn under interviewet. Der er ikke tale om en klar anvendelse af bestemte begreber for bestemte børn eller problemtyper.

Når betegnelsen socialt udsatte børn anvendes i nærværende paper er der tale om et samlet begreb, som dækker over alle de betegnelser pædagogerne i interviewene anvender. Der er ikke tale om en teoretisk forståelse af, hvem socialt udsatte børn er, eller hvori deres sociale udsathed består, og begrebet siger i sig selv intet om, hvor og hvordan børnene er socialt udsatte. Begrebet henviser alene til de børn, som pædagogerne i interviewene vælger at italesætte under det overordnede tema: socialt udsatte børn. For at sikre sammenhæng og overskuelighed anvendes alene begrebet socialt udsatte børn.

Begrebet socialt udsatte børn er i dette paper et empirisk begreb, og når der anvendes andre begreber fx truede børn, er det i tilknytning til andre undersøgelser, der har en præcis definition af begrebet, og derfor ikke kan udskiftes med et løst defineret empirisk begreb. I visse situationer er det nødvendigt at præcisere omfanget af socialt udsathed, i de sammenhænge vil alvorlig og meget socialt udsat indgå. I øvrigt vil det løbende fremgå af teksten, i hvilken grad det er pædagogerne anser børn for at være socialt udsatte.

Kapitel 2: Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn

I dette kapitel vil fokus blive rettet imod, hvordan pæagoger identificere socialt udsatte børn, og hvilke tegn de finder bekymrende. At identificere et socialt udsat barn i en daginstitution er en kompleks proces. For det *første* fordi, som vist i Forskningsoversigten (Paper 1) findes der ikke entydige definitioner på, hvornår et barn er socialt udsat, og hvilke tegn det viser på sin udsathed. For det *andet* fordi, pæagogerne selv i deres praksis ikke har afgrænsede definitioner på, hvad et socialt udsat barn er. For det *tredje* fordi, daginstitutionen udgør et særligt miljø og dermed sætter nogle ganske særlige rammer for pæagogernes arbejde med identifikationen af socialt udsatte børn.

For at komme omkring pæagogernes arbejde med at identificere socialt udsatte børn, er analysen i dette kapitel inddelt i 3 delanalyser. Første del ser på, hvilke tegn på socialt udsathed ved barnet, som bekymrer pæagogerne. Anden del belyser hvilke tegn på socialt udsathed ved forældrene, der bekymrer pæagogerne. Tredje del belyser, hvordan barnet i dets relationer med børn og voksne i daginstitutionen viser tegn på sin socialt udsatte position. Til sidst i kapitlet vil der være en delkonklusion, som samlet konkluderer på baggrund af de 3 delanalyser.

2.1 Tegn ved barnet

Virker usøigneret, Har sorte og ødelagte tænder, Har problemer med at skabe relationer, Kan ikke adskille sig selv fra andre, Kender ikke personlige grænser, Er det ene øjeblik glad og bryder i det næste fuldstændig sammen, Tager en fremmed voksen i hånden, Vil ikke hjem, Kan ikke tage imod trøst, Sidder under et bord og skrider som et dyr, Kan ikke rumme noget, Kan ikke kontaktes når det er ked af det, Er trist og ked af det i længere tid, Er meget opsøgende, Smutter, Spiser som et mindre barn, Barnet ikke mærker at det har mad i hele hovedet, Opsøger mindre børn, Parallelleger kun, Råber og sparker, Bidder, Er opsat på at gøre det rigtige hele tiden, Har ondt i, Maven, Er uroligt, Tror ikke at det det gør er godt nok, Ryster på hænderne, Manglende kontrol over afføring og urin hos ældre børn, Smadre ting, Kaster med ting, Stoler ikke på voksne, Brandmærker på barnet, Fodafttryk på barnet, Konflikter med andre børn, Aggressiv overfor andre børn, Har grænseoverskridende handlinger, Bliver meget vred over små ting, Bliver udsvævende i den ene eller den anden retning, Græder meget, Slår meget, Vil ikke have kontakt, Ansigtstudtrykket viser, at det hele går lidt i stå, Manglende madpakke, Manglende morgenmad, Virker forsømt, Sociale vanskeligheder, Er meget voldsom, Har ikke nogen tilknytning, Er ikke til 'at komme ind på livet af', Kan ikke mestre hverdagen, Er ikke grundlæggende glad, Er gal, Har sociale vanskeligheder i forhold til de andre børn, Vil ikke anerkende de andres ret til at blive hørt, Er dominerende og styrende, Bøjer reglerne til egen fordel, Har svært ved at vente på tur, Har svært ved de sociale spilleregler, Kan ikke få kammerater, Kontakter ikke andre i gruppen, Siger ikke fra, Har umotiveret adfærd, Lære ikke af sine erfaringer, Kender ikke form og farver, Har ikke mange oplevelser, Har ikke noget legetøj, Skaber uro for de andre, Driller meget, Kan ikke sidde stille, Taler meget højt, Skrider meget, Er meget omkringfarende, Er opmærksomhedssøgende, Kan ikke koncentrere sig, Mistrives, Taler meget lidt om det derhjemme, Er forvirret og skvatter meget, Er meget genert, Sidder meget ved de voksne, Virker lidt tung i det, Er ikke alderssvarende udviklet motorisk, Er lille af sin alder, Virker socialt svag, Er sent udviklet, Er meget voldsomt, Er meget impulsstyret, Er i institution i mange timer, Kan ikke løse konflikter, Klare alting for godt, Er meget forvirret, Har meget lidt tillid til voksne, Går ude i periferien og er overladt til sig selv, Er

indadvendt, Har svært ved at være glad, Bliver ved med at savne forældrene, Trækker sig når andre børn vil lege, Mangler en indre ro, Øjnene flakker og Viser tegn på frustration.

Denne lange liste med 99 antal bekymrende tegn ved barnet selv er udledt af de 10 fokusgruppeinterviews med pædagoger. Der er flere af tegnene, der bliver nævnt flere gange i de deltagende institutioner, men på listen fremgår hvert tegn kun en gang, idet der her er tale om en illustrativ opgørelse, og ikke en endelig eller entydig opgørelse over de tegn, som pædagogerne nævner.

Af Else Christensens undersøgelse *Daginstitutioner som forebyggende tilbud til truede børn* fra 1996 fremgår det, at der blandt institutionspersonalet generelt var god viden om et barns mulige tegn og signaler, samt at der institutionerne imellem var stor enighed om, hvad der betegnedes som betydende signaler og tegn. Else Christensens undersøgelse (1996) bygger primært på et kvantitativt studie af 769 institutioner, hvorfor det er muligt at præcisere, hvor meget vægt de enkelte signaler tillægges af pædagogerne. En lignende præcisering vil ikke give mening, at fortage i denne undersøgelse, idet der er tale om kvalitative interviews, hvor hyppigheden af de nævnte tegn i interviewene ikke nødvendigvis er lig med hyppigheden i hverdagen, eller hvilken betydning eller alvorlighed pædagogerne tillægger de enkelte tegn. I Else Christensens undersøgelse (1996) var det endvidere på forhånd defineret, hvilke signaler et barn kunne have på at være omsorgssviget, hvor denne undersøgelse netop ligger op til, at det er pædagogernes egne definitioner og afgrænsninger af, hvornår et barn er socialt udsat, som undersøges. Det er med andre ord pædagogernes egne beskrivelser af, hvornår de bekymres, som er undersøgelsens udgangspunkt. I Else Christensens undersøgelse (1996) inddrages 11 signaler ved barnet selv, som viser, at det er truet, af disse 11 signaler optræder alle på ovenstående liste, baseret på de 10 interviews indsamlet i denne undersøgelse¹¹.

Ovenstående liste viser, at det er en lang række tegn ved et barn, som kan bekymre pædagogerne i deres daglige omgang med barnet. Det er imidlertid ikke nødvendigvis det enkelte tegn, som i sig selv er bekymrende for pædagogerne.

Af interviewene fremgår det, at der er en række faktorer omkring barnet, som gør at pædagogerne taler om, at et barn er socialt udsat. For det *første* er hyppigheden af tegnet med til at afgøre om, pædagogerne vælger at tale om et socialt udsat barn. Pædagogerne bekymrer sig således ikke, fordi et barn en enkelt gang eller to har et uheld og ikke kommer på toilettet i tide, men mistanke om at et barn kan være socialt udsat opstår, hvis de gentagne gange eller pludselig oplever, at barnet har afføring eller tisser i bukserne.

For det *andet* er det af afgørende betydning om det enkelte tegn optræder i samspil med andre tegn, altså en flerhed af tegn. Det behøver således ikke at være bekymrende at et barn ikke fremstå ligeså velsoigneret som sine kammerater, hvis barnet ellers er glad og trives. Derimod er det bekymrende, hvis barnet både fremstå usigneret og trækker sig i kontakten med de andre børn.

¹¹ De 11 signaler som Else Christensen inddrager er; 'Mærker på barnet efter fysisk mishandling', 'Hvis barnet er fejlmærket/er ekstremt sultent', 'Hvis barnet virker forsømt, pjusket, usigneret', 'Hvis barnet virker angst eller skræmt', 'Hvis barnet har problemer med at få kontakt med andre børn', 'Hvis barnet foretrækker at lege med yngre børn', 'Hvis barnet ofte har konflikter med andre børn', 'Hvis barnet er ukritisk i valg af voksne', 'Hvis barnet er meget kontaktsøgende', 'Hvis barnet er uroligt og ukoncentreret' og 'Hvis barnet ofte (og tilsyneladende uden grund) ødelægger ting' (Christensen 1996; 70-71). Der optræder i alt 20 signaler på listen, de resterende 9 er dog signaler, der knytter sig til forældrene, og de vil derfor først blive inddraget i næste afsnit omhandlende 'Tegn ved forældrene'.

For det tredje er varigheden af tegnets forekomst en afgørende rolle for pædagogernes mistanke om, at et barn er socialt udsat. Pædagogerne bekymrer sig således ikke for et barn fordi det i en periode bider eller slår meget, men hvis barnet ikke med tiden lære, at der er tale om uacceptabel adfærd, anses det for et muligt signal om, at barnet kan være socialt udsat. Altså tegnets konicitet. Der er samlet set tale om, at pædagogernes mistanke om at et barn er socialt udsat opstår, som et resultat af at barnet ikke trives, og dette viser sig i en række mere eller mindre specifikke tegn.

Som det fremgår af ovenstående liste kan de tegn som bekymrer pædagogerne være mere eller mindre specifikke. Det er meget håndgribeligt at påpege, hvad det er som bekymrer ved et barn der; *slår, driller, har sorte tænder, græder meget, har ondt i maven, osv..* Langt svære er det for pædagogerne at påpege, hvad det konkret er som bekymrer dem, når de taler om et barn der; *har problemer med at skabe relationer, ikke kan rumme noget, ikke er grundlæggende glad, har meget lidt tillid til voksne, osv..* Oftest er der dog en sammenhæng mellem de forskellige tegn, således at det at barnet slår og driller, kan være udtryk for at barnet har problemer med at skabe relationer. Der er tale om, at pædagogerne i deres arbejde med at identificere socialt udsatte børn går ind i en tolkningsproces omkring barnet, og hvordan barnets tegn kan forstås indenfor bestemte sammenhænge.

Pædagogerne fortæller, at de ikke tvivler med at handle, hvis et barn viser klare tegn på omsorgssvig fx fysisk vold¹². Der sker i praksis en graduering af de forskellige tegns alvorlighed, som har betydning for, hvordan pædagogerne handler videre frem. Der er således forskel på, hvilken betydning forskellige tegn tillægges. Af Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996) fremgår det ligeledes, at de tegn ved barnet som pædagoger tillægger størst betydning er 'Mærker på barnet efter fysisk mishandling' (58 %), 'Hvis barnet virker angst eller skræmt' (49 %) og 'Hvis barnet virker fejler næret/ er ekstremt sulten' (33 %) (Christensen 1996: 21, 70-71).

Oftest er det dog sådan, at de fleste af de tegn børnene viser på socialt udsathed ikke er klare tegn, som fx blå mærker, men nærmere det man kan kalde psykologiske tegn (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)), hvor barnet i forskellige situationer på den ene eller anden måde viser tegn på mistriksel. Som lederen af en svært belastet daginstitution fortæller i citatet, er det ofte de psykologiske tegn hos børnene, pædagogerne fokuserer på:

... drengen fik det dårligere og dårligere, og han var meget meget udsat, det var et alvorligt tilfælde af socialt udsathed, forstået på den måde, at han næsten ikke kunne mestre hverdagen, han havde rigtig mange konflikter, han var ikke grundlæggende glad, han var ked af det og var gal og vred, og han følte sig ikke set. Der prøvede vi jo at kompensere på alle leder og kanter, han havde nogle enkelte voksne, som han var særligt knyttet til, og som han brugte meget. Men det var ikke nok i forhold til, hvad der skulle ske i denne her situation.
(Leder af den svært belastede institution D2)

Pædagogerne trækker i vidt omfang, når de ser og vurderer børns tegn på viden fra det psykologiske/psykiatriske vidensområde (jf. afsnit 3 i Forskningsoversigten (Paper 1), samt

¹² Det skal her påpeges, at det ligger udenfor undersøgelsens område, at vurdere om pædagogerne også faktisk handler i konkrete situationer med omsorgssvig, og det kan derfor ikke udelukkes, at det Kari Killén omtaler som en fornægtelsesproces blandt fagpersoner, der arbejder med omsorgssvigtede børn ikke også er en relevant problematik i forhold til pædagogers arbejde i daginstitutioner (Killén 2005; 77-80).

gennemgangen af Pensum på pædagoguddannelsen (Paper 2)). Der er dog ikke tale om, at de konsekvent trækker på den ene eller den anden psykologiske teori, eller at de i deres arbejde nødvendigvis er bevidste om, at de placerer barnets tegn og problemforståelse indenfor dette paradigme. Det er således de tegn ved barnet og den betydning og tolkning de tillægger disse tegn, at det bliver tydeligt, at den psykologiske og psykiatriske viden indgår som centrale beskrivelser og forklaringsmodeller. Som det fremgår af nedenstående citat fra interviewet i en af de meget belastede institutioner, så tillægges børnenes evne til at opbygge basal tilknytning stor betydning:

... man kan sige, at børnenes og også forældrenes overordnede problem, det er det her med tilknytning og adskillelse, det kan de ikke finde ud af. Grundproblemet er at skabe relationer. Det der med, at du er dig og jeg er mig, det kan de slet ikke finde ud af, det bliver sådan noget grænseoverskridende noget, hvor der er ikke noget, der er dit og der er mit. Det med at tilknytte det gør de ikke, og hvis de gør, så kan det være på en meget usund måde, fx incest. Ofte ser vi børn, der kommer for første gang bare kommer og tager os i hånden. De har ikke forståelsen af, at vi er fremmede, som du finder hos almindelige børn, og den har forældrene også.
(Leder i den svært belastede institution C2)

Sammenholdt med den præsenterede viden i Forskningsoversigtens (Paper 1) gennemgang af psykologisk/psykiatrisk viden taler lederen her om *skræmte børn og børn der er udsat for omsorgssvigt*, hvilket netop ifølge Broberg (2005) typisk reagerer med voldsomt aktiveret tilknytningsadfærd fx tydelig klyngende adfærd. Lederen trækker i sin forståelse af socialt udsatte børn på psykodynamisk teori. Ligeledes kan en stor del af de øvrige tegn nævnt i starten i vidt omfang genfindes indenfor dette vidensområde. En vigtig pointe i denne sammenhæng er dog, at pædagoger ikke er uddannet klinikere, og at de i udgangspunkt ikke har viden i forhold til kliniske observationer af afvigende børn (jf. gennemgangen af pensum på pædagoguddannelsen (Paper 2)). I interviewene blev det, som vist i nedenstående citat, gentagne gange påpeget, at pædagogerne hverken kan eller ønsker at stille diagnoser på børnene:

Vi har viden, så vi kan se, når det afviger. Vi kan ikke stille diagnoser, men har erfaring, viden og træning om den normale udvikling, så vi kan se, når det afviger, men vi kan være i tvivl om, hvad det konkret handler om.
(Pædagog i den mellem belastede institution B2)

Pædagogerne ser i vidt omfang deres opgave i forhold til at afdække børnenes problemstillinger som bestå i at observerer barnet, og give fyldige beskrivelser af, hvilke tegn barnet viser i hverdagen, som bekymrer dem. Det er således oftest fyldige hverdagsbeskrivelser af barnets vanskeligheder i daginstitutionen, som pædagogerne lægger vægt på. Dette betyder imidlertid ikke, at pædagogerne, når de søger at forklare børnenes problemer og de tegn de identificerer, afholder sig fra at trække på psykologisk og psykiatrisk viden om børns afvigelser, men at de i videst muligt omfang forsøger at holde deres beskrivelser af barnet deskriptive.

2.1.1 Udadreagerende børn og indadvendte børn

De deltagende pædagoger inddeler overordnet set de børn, der beskrives som socialt udsatte i to kategorier; de børn som viser udadreagerende tegn og de børn som viser indadvendte tegn. Indenfor disse to kategorier beskrives gradsforskelle og variationer, men i de fleste institutioner blev denne kategorisering af socialt udsatte børn hyppigt anvendt.

De tegn som udadreagerende børn viser er voldsomme tegn, som i et vist omfang påvirker omgivelserne, og som pædagogerne derfor er nødsaget til at forholde sig til. Der er tale om børn, der viser omverden, at de har det dårligt. Det er børn, der græder, råber, skriger, slå umotiveret, driller, ødelægger ting og i det hele taget forsøger at vise omverden, at de har det dårligt. Det er også børn, som pædagogerne beskriver, fylder meget i hverdagen, og som kan være svære at rumme i hverdagen, når der er mangel på ressourcer. En pædagog fra en svært belastet institution fortæller:

Det påvirker hverdagen, hvis der er nogle enkelte børn, som ødelægger de andres leg, kaster rundt med møblerne og er helt umotiverede i de ting de gør. Det påvirker også fordi, så er man nødt til at gå fra som voksen, hvis man skal trække et barn væk eller støtte det barn 100 %.

(Pædagog i den svært belastede institution D2)

I forhold til forskningen på de psykologiske og psykiatriske område er de udadreagerende børn, der af pædagogerne beskrives som udadreagerende, de børn, der kan klassificeres som *impulsive* og *vanskelige* børn, men også *skræmte* og *omsorgssvigtede* børn kan vise meget udadreagerende tegn (jf. Broberg 2005, Forskningsoversigten (Paper 1)). Der er således tale om, at børn med flere forskellige former for problemer udviser udadreagerende tegn, og at det indenfor forskningen er svært at fastslå ætiologien bag mange af disse tegn (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Pædagogerne i undersøgelsen gav i forlængelse af dette udtryk for, at de ikke kan se en direkte sammenhæng mellem barnets udadreagerende reaktioner og baggrunden for disse.

Det samme gør sig i vid udstrækning gældende for de børn, som pædagogerne beskriver som indadvendte. Indenfor det psykologiske/psykiatriske vidensfelt kan de børn pædagogerne beskriver som indadvendte børn klassificeres som *frygtssomme* og *triste* børn, men også *skræmte* og *omsorgssvigtede* børn kan vise indadvendte tegn (jf. Broberg 2005, Forskningsoversigten (Paper 1)). Pædagogerne fortæller, at de børn som viser indadvendte tegn er ofte kede af det, græder meget, taler ikke, er meget lidt opsøgende og holder sig for sig selv. Som en pædagog fra en svært belastet institution uddyber i nedenstående citat, er det svært at generalisere omkring børnene, men der er nogle tegn ved børn, som er bekymrende, fordi barnet virker for ivrig efter at tilpasse sig de voksnes forventninger:

Man kan ikke tale om, at børn der er svage, de gør sådan eller de gør sådan, nogen er panelluskere, som vi kalder dem, og siger aldrig noget, og gør aldrig noget, og andre de er voldsomt udadreagerende, råber og sparker og bidder, børnene reagerer på forskellige måder. Nogen børn er så opsatte på at gøre det rigtige hele tiden, så vi andre er ved at brække os over det, fordi de er så bange for at komme til at gøre den mindste ting forkert, så de går i hælene på os hele tiden og aflurer, hvad vi gør og prøver at gøre alting nøjagtig magen til. De leger sjældent med andre børn, med mindre vi har sat dem til at gøre det, så gør de det, fordi vi har sagt, at de skulle gøre det. Det er også sådan nogen, hvor jeg tænker, hvad sker der her? Der er et eller andet, der ikke spiller rigtigt.

(Pædagog i den svært belastede institution A2)

Selvom pædagogernes inddeling af tegn i udadreagerende og indadvendte, har fælles træk med psykologien og psykiatriens symptombilleder af samme gruppe børn, er det i denne sammenhæng vigtigt, at holde sig for øje, at pædagogerne primært fokuserer på børnenes tegn indenfor en hverdags kontekst. Der er således ikke tale om, at pædagogerne i praksis vurderer børnene i forhold til de officielle diagnosesystemers, men nærmere, at de, som i ovenstående eksempel, formår at se

de bekymrende tegn, som børnene udviser i deres hverdagsliv sammen med pædagoger og andre børn.

At identificere og se de indadvendte børn i hverdagen kræver, ifølge pædagogerne i undersøgelsen tid og overskud, da denne gruppe børn netop ikke af sig selv stiller særlige krav til pædagogerne. Dette betyder i praksis, at det er denne gruppe børn, som oftest bliver identificeret sent, idet de let forsvinder i mængden af børn. Samtidig er det også de børn, der har indadvendte tegn, som risikerer at blive tilsidesat i hverdagen. Dette underbygges af Laila Espersen, som i sine observationer i undersøgelsen *Risikobørn i et mesteringsperspektiv* (2004) finder, at jo mindre børnene selv krævede deres ret til kontakt med de voksne, desto større var sandsynligheden for, at de ikke fik den. Alle de deltagende pædagoger i denne undersøgelse var opmærksomme på de særlige problemstillinger og barrierer, der var i forhold til de indadvendte børn, men erkendte også, at hverdagens pres og knaphed på ressourcer betød, at de indadvendte børns særlige behov oftere blev tilsidesat end de udadvendte børns. Som ovenstående citat viser, så har pædagogerne dog en god forståelse for, hvad det er for tegn de indadvendte børn udviser. Den til tider manglede identifikation af de indadvendte børn, kan derfor tilskrives strukturelle forhold omkring det pædagogiske arbejde, nærmere end manglede viden hos pædagogerne om de tegn, som disse børn udviser.

2.1.2 Opsamling

Når man isoleret ser på tegn hos børnene viser ovenstående, at der er tre forhold, der er bestemmende for, hvad pædagoger forstår ved socialt udsathed.

For det *første* der en lang række af forskellige tegn, som pædagogerne mener, kan være mulige tegn på, at et barn er socialt udsat. Det som er afgørende for pædagogernes identifikation at et barn som socialt udsat, er for det første tegnets hyppighed, altså hvor ofte tegnet viser sig. For det andet er det tegnets samspil sammen med andre tegn, altså er det mere bekymrende, hvis barnet udviser flere tegn på social udsathed. For det tredje er varigheden af tegnet med til at bestemme om tegnet er bekymrende, altså hvis barnet udviser tegnet over en længerevarende periode. Pædagogernes beskrivelser af, hvordan de identificerer socialt udsatte børn kan bedst forstås som en løbende identifikationsproces, hvor selve identifikationen af socialt udsatte børn ikke kan ses som klart afgrænset.

For det *andet* inddeler pædagogernes forståelse sig af socialt udsatte børn i to kategorier, der adskiller sig fra børnegruppen generelt. For det først de udadreagerende børn, der udviser tegn, som påkræver opmærksomhed, og for det andet de indadvendte børn, hvis tegn ikke påkræver opmærksomhed.

For det *tredje* så er de tegn pædagogerne identificerer i forhold til barnet selv i høj grad baseret på psykologisk/psykiatrisk viden og pædagogerne mener selv, at de med baggrund i denne viden er i stand til at identificere socialt udsatte børn.

2.2 Tegn ved forældrene

Som vist ovenfor tillægger pædagogerne i høj grad de tegn, som barnet selv viser på at det ikke trives stor betydning. For flere af pædagogerne er dette fokus på barnet et bevidst valg. En leder i en svært belastet institution fremhæver:

Når vi taler socialt udsatte her, så tænker vi overhovedet ikke i familiebaggrunden. Så tænker vi, at barnet på grund af sine vanskeligheder på den ene eller den anden front bliver socialt udsat, fordi det har svært ved samværet med de andre børn eller mangler nogle kompetencer, som gør, at det er svært. Pædagoger har 30 forskellige definitioner.

(Leder i den svært belastede institution D2)

Trods dette fokus på barnet og barnets signaler, kan pædagogerne i praksis ikke se bort fra forældrenes baggrund og eventuelle problemer. Denne undersøgelse, såvel som Else Christensens *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996), viser også, at en række af de tegn som pædagogerne finder mest bekymrende knytter sig ikke til barnet, men til forældrene. Der er for denne undersøgelse særligt tale om *hvis forældrene har et misbrug, hvis mor er psykisk syg og hvis der er dårlig kontakt mellem forælder og barn*¹³. Endvidere tillægges forhold omkring hygiejne og ernæring vægt, men vurderes ikke som ligeså alvorlige tegn på socialt udsathed. Igen er der tale om, at de enkelte tegn ved forældrene, som ved børnene, gradueres af pædagogerne og tillægges forskellig betydning. Ligesom tegnenes hyppighed, samspil med andre tegn og varighed spiller en afgørende rolle i pædagogernes vurdering af barnets udsathed.

Lederen i ovenstående citat fortæller, på trods af sin tidligere udtalelse, om en konkret case som førte til en underretning, og hvor det alene var vurderingen af alvorlige tegn ved faren, som førte til en underretning og ikke tegn ved barnet selv:

Vi har en familie, hvor far tydeligvis er alkoholiker, og mor er det ikke. Vi syntes egentlig ikke, selvom vi kigger godt efter, at vi kan registrere det på Mette [...] men vi udleverer selvfølgelig ikke barnet til en fuld far. Det får forældrene af vide allerede kort tid efter, de er startet, hvor jeg har en samtale med dem, hvor jeg siger, at vores politik er sådan og sådan, og hvis vi ikke kan få fat i mor, og far kommer og er beruset, så bliver jeg nødt til at kontakte den sociale døgnvagt. [...] I forhold til den familie, der oplever vi, at barnet i vid udstrækning er velfungerende, men vi ved også godt, at børn som lever med forældre, som er alkoholikere, også lever en angstfyldt tilværelse [...] Derfor har vi lavet en underretning om det til socialforvaltningen.

(Leder i den svært belastede institution D2)

Eksemplet viser, at barnets trivsel ikke kan skilles fra forældrenes forhold og baggrund, og at pædagogerne har en bevidsthed om, at familieforholdene har en betydning for barnets generelle trivsel på lang sigt. Spørgsmålet som rejser sig på baggrund heraf er, om institutionen skal tage højde for eventuelle fremtidig vanskeligheder, når Mette i dag trives i dagligdagen?

I den sammenhæng er det centralt at fremhæve, at børn som vokser op under belastende forhold¹⁴, i højre grad end andre børn er udsat for en risiko for selv at udvikle problemer som voksne, men at

¹³ Hos Else Christensen (1996) er de 3 mest bekymrende tegn ved forældrene 'hvis barnet flere gange ikke bliver hent, når institutionen lukker', 'hvis forældrene truer barnet med fysisk afstraffelse' og 'hvis barnets mor er udsat for fysisk mishandling'.

¹⁴ Der findes ikke i forskningen entydige resultater, som viser at den ene forældres alkoholmisbrug udgør en forøget risiko på lang sigt. Der findes forskning, som viser, at det i barndommen er en belastning at vokse op med alkoholiserede forældre fx i forhold til skolepræstationer (jf. tjek med Mai)

størstedelen vil udvikle sig til velfungerende voksne uden (målbare) problemer (jf. Schultz Jørgensen 1993; 118, Egelund og Hestbæk 2004, Forskningsoversigten (Paper 1)). Så selvom pigen i ovenstående case er et barn, der af pædagogerne vurderes, at være i risiko for at blive socialt udsat her og nu som følge af hendes fars alkoholmisbrug, er det ikke ensbetydende med, at hun selv vil få sociale problemer i sit voksne liv.

En vigtig pointe i denne sammenhæng er, at pædagogerne er ekstra opmærksomme på pigen som følge af hendes belastede familie situation. Dette viser sig videre i interviewet, hvor Mettes stuepædagog nærmere overvejer hendes situation og de tegn, hun viser i hverdagen:

Mettes problemer har ikke været så store på nuværende tidspunkt. Men jeg syntes da stadig at i perioder, har vi snakket om, at hun pludselig bliver 2 år mindre end hun er, 'nu er der en voksen, der tager over, så kan jeg godt tillade mig at være lille, fordi jeg plejer at skulle være stor og klare en masse ting'. Fint nok, så tager vi en uge, hvor du er lille. Et af faresignalerne er jo netop det der med at tage hånd om sig selv og bekymre sig. Hun kom i mandags og sagde så til mig 'Lone, hvad skal vi nu gøre', hun er 4 år, 'for min mor ved jo ikke, at hvis jeg skal med i skoven...', så siger jeg, 'Mette, det skal du slet ikke bekymre dig om, din mor ringer herved hver dag, så hun skal nok få det af vide', altså hun har det der, hvor hun tænker forud.

(Pædagog i den belastede institution D2)

Der viser sig således en kompleksitet i, hvordan pædagogerne vurderer den betydning som forældrenes baggrund tillægges og de tegn, som de observerer hos barnet. Det kan være svært at adskille viden om forældrenes baggrund fra de faktiske tegn og signaler, som barnet viser. Anerkendelsen af at de tegn som børn udsat for samme belastende opvækstmiljø viser kan være meget forskellig, var stor blandt de interviewede pædagoger. Pædagogerne fortalte således både om børn som Mette, der næsten ikke udviste tegn på farens alkoholmisbrug og om børn, der viste mere tydelige tegn på forældres alkoholmisbrug fx manglende søvn. Pædagogerne observerer således, at der ikke er tydelig sammenhæng mellem forældrenes misbrug og børnenes reaktioner. Dette underbygges af forskningen om risiko- og beskyttelsesfaktorer, hvor det er påvist, at samme risikofaktorer (fx forældres alkoholmisbrug) kan udløse forskellige symptomer eller forstyrrelser hos forskellige børn (Egelund, Hestbæk og Andersen 2004, Forskningsoversigten (Paper 1)).

Morten Ejrnæs viser i en kvantitativ undersøgelse af professionelles, herunder pædagogers, brug af begrebet 'social arv', at belastende oplysninger om forældrene, spiller en afgørende rolle i forhold til de professionelles forståelse af årsagerne til barnets problemer. Samtidig viser Ejrnæs, at professionelle tillægger forældrenes problembaggrund for stor betydning i forhold til at forklare eller forvente problemer hos barnet, og at den generelle forståelse af begrebet 'social arv' tillægges en problematisk deterministisk tolkning¹⁵ (Ejrnæs mfl. 2004; 220-260). En sådan deterministisk tolkning af en direkte sammenhæng mellem belastet forældrebaggrund og barnets problemer i daginstitutionen kan være medvirkende til at stigmatisere et barn ved, at der på forhånd er negative forventninger fra pædagogernes side til barnet¹⁶. Omvendt kan det diskuteres, at hvis det forventes,

¹⁵ Det skal her nævnes, at de professionelle viden om forældrens problembaggrund ikke føre til markante forskelle i handletendensen (Ejrnæs mfl. 2004; 257).

¹⁶ Diskussionen omkring overordnede differentieringsmekanismer i daginstitutionen er hovedsageligt blevet belyst via forskning, der beskæftiger sig med reproduktion af social ulighed og selektion, og dermed ikke har særsomt fokus på socialt udsatte børn og deres vilkår i institutionsmiljøet (jf. Ellegaard 2000, Ekspertgruppen om social arv 2002). Selve problematikken omkring stemplingsprocesser i hverdagen, vil blive belyst i det efterfølgende afsnit omhandlende 'Tegn ved barnets relationer i institutionen'.

at daginstitutionen skal have en forebyggende rolle overfor risikobørn med belastede forældrebaggrunde er det nødvendigt for pædagogerne, at være særligt opmærksomme på, at disse børn er udsat for andre former for belastninger end deres jævnaldrende kammerater, hvilket kan have indvirkning på barnets trivsel både i hverdagen og på lang sigt.

I ovenstående case om Mette viser pædagogernes overvejelser omkring hendes reaktioner, at de ikke umiddelbart knyttes an til farens alkoholmisbrug, men betyder i stedet, at der bliver skabt rum og forståelse for, at Mette indimellem i hverdagen har behov for ekstra omsorg. Hermed kan pædagogernes viden om Mettes belastede familiebaggrund udgøre en beskyttelsesfaktor og sikre at Mettes ekstra behov for omsorg tilgodeses¹⁷. Beskyttelsesfaktorer kan beskrives som faktorer ved barnet selv eller i omgivelserne, som kan dæmme op for eller hæmme en udvikling, der ellers kunne være blevet uhensigtsmæssig for barnet (Egelund, Hestbæk og Andersen 2004; 35)¹⁸.

Det kan på baggrund af ovenstående overvejelser, være en fordel at læne sig opad et kontekstuel (økologisk) perspektiv (jf. Egelund, Hestbæk og Andersen 2004) for at få en forståelse af den kompleksitet, som omgiver arbejdet med socialt udsatte børn indenfor daginstitutionens rammer. Dette arbejde omhandler nemlig, ifølge pædagogerne i denne undersøgelse, i lige så høj grad forældrene som børnene, og består af en kompleks tolkning af tegn fra både børn og forældre. Det giver således ikke mening, set fra pædagogernes position, alene at tale om tegn ved børn eller forældre, hvilket hænger sammen med, at forældresamarbejdet omkring et barns problemer i alle 10 institutioner blev anset, som det vigtigste i forhold til at afhjælpe barnets problemer.

2.2.1 Forældresamarbejdet

I samtlige institutioner blev der lagt stor vægt på forældresamarbejdet. Samtale med forældrene om pædagogernes observationer af barnet er i alle institutioner et af de første skridt efter at pædagogerne er blevet ekstra opmærksomme på et barn. Der er ikke tale om faste tidsgrænser for, hvornår kontakten til forældrene tages. I langt de fleste situationer vil pædagogernes observationer og eventuelle bekymring bliver formidlet, som en naturlig del af den daglige dialog mellem pædagoger og forældre og samarbejdet udvikles på løbende møder mellem forældrene og institutionen. I de tilfælde, hvor der er tale om alvorlig eller pludselig opstået tegn vælger pædagogerne oftest at indkalde forældrene til et møde. Som nedenstående citat viser, så finder pædagogerne, at forældresamarbejdet kræver stor omtanke:

Man skal have forældrene indover på en ordentlig måde og kunne have nogle gode samtaler med forældrene, så man ikke bare slår dem helt ud. Man kan næsten ikke bære at skulle sige sådan noget, deres drømme, og alle forældre har jo drømme for deres børn, ja, de brister jo et eller andet sted [...] Det er en kunst at tale med dem.

(Pædagog i den mellem belastede institution B2)

Det er ikke let for pædagogerne, at skulle formidle deres observationer videre til forældrene og oftest tager det tid for forældrene at erkende, at deres barn har problemer. Forældrene har oftest behov for tid til at vendes sig til situationen og indgå i det forventede samarbejde. Samarbejdet med

¹⁷ Det er en løbende diskussion om daginstitutionen i forhold til disse børn skal være kompensatorisk (jf. Jensen 2005), og den udfoldes i kapitel 3 om 'Institutionstyper'.

¹⁸ Diskussionen om daginstitutionen generelt kan virke, som en beskyttelsesfaktor vil blive taget op i kapitel 4 under afsnittet 'Daginstitutionen som forebyggende indsats'.

forældrene forløber oftest uproblematisk, og de fleste forældre er ifølge pædagogerne interesseret i, at deres børn får den bedst mulige hjælp. Forældrene anerkender, at pædagogerne taler ud fra barnets interesser, og flere af pædagogerne fortæller, at de ser sig selv i rollen som barnets advokat og formidler af barnets behov. Else Christensen finder i sin undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996), at de reaktioner som pædagogerne hyppigst oplever i forbindelse med forældresamtaler er; 'Forældrene har været lettet over, der var nogen der så og påtalte problemet', 'Forældrene indså, at barnet havde brug for behandling', 'Forældrene er blevet vrede, men er faldet ned igen'. Som citatet nedenfor viser så er oplevelser med forældre, der reagerer med vrede en svær opgave for pædagogerne at håndtere:

Forældrene kan jo godt gå i forsvar, hvor de enten holder sig væk eller angriber børnehaven. Man skal passe på, at man ikke går ind og vurdere folk som forældre. Det er vores opgave at holde døren åben uanset, hvor meget de har svinet en til.

(Pædagog i den mellem belastede institution B2)

Pædagogerne har i denne undersøgelse, dog kun meget sjældent erfaret at forældrene er blevet så aggressive, at pædagogerne har følt sig truet, ligeledes høre klager over institutionen til forvaltningen til sjældenhederne, hvilket stemmer overens med resultaterne fra Else Christensens undersøgelse (1996; 89-90).

Den forældrereaktion, som pædagogerne anser for værste var, hvis forældrene valgte at flytte deres barn til en anden institution, som følge af pædagogernes fremlæggelse af observationer af tegn hos barnet. Pædagogerne frygter i disse situationer, at flytningen ville medføre en udsættelse af, at der kunne handles i forhold til barnets problemer og udsatte position. Flere af de deltagende institutioner har eksempler på, hvordan man har modtaget børn fra andre institutioner, der udviste bekymrende tegn, som først efter en periode er blevet identificeret, og hvor det ved forældresamtalen kom frem, at også den tidligere institution, havde været opmærksomme på barnet. Erfaringer som disse gør, at nogle af de deltagende institutioner er meget bevidste om ikke at skræmme forældrene væk ved at skride for hurtigt frem.

I den sammenhæng er det interessant, at det hovedsageligt var institutioner med en mellem eller mild belastningsgrad, som havde overvejelser om ikke at skræmme forældrene væk, mens de svært belastede institutioner var mere fokuseret på, at få etableret forældresamarbejdet så hurtigt som muligt. En mulig forklaring på denne forskel kan netop ligge i institutionernes forskellige belastningsgrad, idet man i de svært belastede institutioner har opbygget stor rutine i at tale med forældre til (meget) socialt udsatte børn, hvor man i de ikke så belastede institutioner ikke har denne erfaring og derfor også har sværere ved at håndtere forældresamarbejde, hvor børnene er socialt udsatte (jf. Jensen 2005; 91-93).

2.2.2 Underretning og definitionsret¹⁹

Grunden til, at pædagogerne anser forældresamarbejdet for værende vigtigt er at de oplever, at det især er i samarbejdet med forældrene, at der kan gøres en forskel for barnet. En pædagog i en svært

¹⁹ Inspirationen til begrebet 'definitionsret' er hentet fra sociologen Pierre Bourdieus samfundsteori, men skal her alene læses som et empirisk beskrivende begreb, da det af pladmæssige årsager ikke er muligt at udfolde begrebet teoretisk.

belastet institution fortæller således, at arbejdet med et socialt udsat barn først rigtig får afgørende betydning, når forældrene samarbejder:

Det store arbejde er ikke med barnet, men med forældrene til de børn, der er lidt anderledes eller lidt tilbage. I hverdagen holder vi øje med barnet, men den store ændring sker, når man kommer ind til forældrene, så er det, at der kommer en forandring, hvor forældrene forstår, hvad det er barnet har brug for. Man bruger mindst ligeså meget tid på forældrene.

(Pædagog i den svært belastede institution A2)

Hvornår institutionerne vælger, at forældresamarbejdet ikke føre til ønskede resultater er forskelligt fra institution til institution, og der er derfor forskelligt, hvornår institutionerne vælger at skride til at underrette kommunen og socialforvaltningen om deres observationer. I nogle institutioner vælger man, at forsøge at inddrag andre samarbejdspartnere, som fx den pædagogiske konsulent, et tværfagligt team eller støtteteamet inden en underretning kommer på tale. Pædagogerne finder det svært at præcisere, hvor lang tid der går, inden de underrette, idet problemstillingens alvorlighed spiller afgørende ind.

Institutionernes brug af underretning²⁰ afhænger i høj grad af institutionens belastningsgrad. De svært belastede institutioner underretter flere gange om måneden, mens de mildt belastede institutioner ikke kan mindes nogen side at have underrettet socialforvaltningen. Dette underbygges af Else Christensens undersøgelse (1996), hvor der ligeledes er sammenhæng mellem antallet af socialt udsatte børn i institutionen og antallet af underretninger. Desuden har pædagogernes erfaringer med at skrive underretninger indvirkning på antallet af underretninger, ligesom samarbejdet, eller mangel på samme, med socialforvaltningen²¹, har betydning for, hvor og hvornår der underrettes.

Endvidere spiller den enkelte institutions særlige kultur en rolle, hvor man i nogle institutioner i højere grad ser underretninger, som en vej til hjælp til familien og barnet, anser man i andre institutioner som en sidste udvej, hvis forældrene ikke samarbejder. En leder fortæller, hvordan hun i visse situationer bruger underretningen som trussel til at få forældrene til at samarbejde:

Jeg vil sige, at jeg har været her rigtig længe, og jeg har ikke lavet en underretning endnu, men jeg har været derhenne, hvor jeg to gange har sagt til en forælder. Jeg syntes jo i sidste ende, at det er alleer bedst at få forældrene med i et samarbejde, men jeg har to gange været inde og sige det, og det er jo virkelig en trussel, men jeg syntes, at det var den måde, at jeg kunne få forældrene til at samarbejde, eller bare få lidt sat i gang, så var det det, der skulle til for et barn, der bekymrede mig så meget.[...] Det har jeg været ude i to gange, og så har forældrene så gået med, og det er ikke så behageligt, at det er en trussel, men jeg syntes dog, at det er vigtigt at få forældrene med.

(Leder i den mellem belastede institution B1)

Det kan være svært at bedømme, om der i de konkrete tilfælde var god begrundelse til at true forældrene til samarbejde. I alle tilfælde handler lederen ud fra en overbevisning om, at hun bedst

²⁰ § 35 i Bekendtgørelse af lov om social service 'Socialministeren kan fastsætte regler, hvorefter personer, der udøver offentlig tjeneste eller hverv, skal underrette kommunen, hvis de under udøvelsen af tjenesten eller hvervet får kendskab til forhold, der giver formodning om, at et barn eller en ung under 18 år har behov for særlig støtte' (Socialministeriet 2001).

²¹ Samarbejdet med socialforvaltningen og andre eksterne partnere vil blive nærmere belyst i kapitel 4 'Pædagogers viden og handlemuligheder'

muligt sikrer barnet, ved med alle midler at få forældrene til at samarbejde. Hermed tilskriver hun imidlertid sig selv en særlig position, hvor hun har patent på at definere, hvad der er bedst for barnet. En position, som underbygges af hendes rolle som professionel og dermed besiddende en særlig viden og definitionsret i forhold til barnet, som betyder, at hun underkender forældrenes bestemmelsesret over deres barn. Der er hermed tale om, at pædagogerne via underretningen besidder en særlig magtposition i forhold til forældre med socialt udsatte børn, og at de i deres brug af denne magt kan komme til at tilsidesætte forældrenes rettigheder i forhold til deres børn (jf. Egelund 1997).

På et symbolsk niveau²² kan man tale om, at pædagogerne besidder magten til at definere, hvad der er gode og dårlige forældre. Det bliver hermed pædagogernes standarder for, hvad der er normalt og acceptabelt i forhold til forældreskab, som bliver grundlag for deres vurderinger af forældrene til socialt udsatte børn. Spørgsmålet er imidlertid om pædagogerne selv er bevidste om deres magt og deres definitionsret. I ovenstående citat med en pædagog fra den svært belastede institution 2A, udtrykkes det; *man ikke går ind og vurdere folk som forældre*, men i flere situationer er det netop det, som pædagogerne gør, når de ser efter tegn ved forældrene. Det er nedenstående citat et eksempel på:

Det klareste er i forhold til forældrene, hvad er det for en forælderevne, de har? Så er det i forhold til, at når man har været inde og snakke med dem over en periode, for at de kan ændre på noget, så skal de være i stand til at ændre på det selv, eller der også skal være den hjælp omkring dem, som der er brug for. Men i alle tilfælde en erkendelse, om det er alkoholmisbrug eller stofmisbrug, eller hvad det er.

(Pædagog i den mellem belastede institution C1)

Pædagogen understreger her, at det er vigtigt, at forældrene når til samme erkendelse, som den institutionen har. At forældrene erkender, at det er forkert og skadeligt for barnet fx at drikke, slå, ikke at hente sit barn osv. Forældrene skal nå denne erkendelse af deres egne mangler som forælder og samarbejde med institutionen om at ændre situationen til gavn for barnet. I denne proces tager institutionen patent på at vide, hvordan man skal være som forælder, og pålægger mere eller mindre direkte forældrene denne normalitet.

Pædagogernes bevidste og ubevidste forestillinger om forældreskab er baseret på flere forskellige forhold, deres erfaring som pædagoger, deres forskellige faglige viden, deres mulige erfaring som forældre og ikke mindst på de kulturelt indlejrede forståelser af, hvad godt forældreskab er, der eksistere som en form for fælles normativ referenceramme. Kulturelt indlejrede forståelser som også forældrene trækker på i deres vurdering af sig selv, og som derfor betyder, at forældrene i langt de fleste situationer selv har forståelse for, hvorfor de stemples som 'dårlige forældre' (jf. Egelund 1997, Egelund og Thomsen 2002, Forskningsoversigten (Pape 1)). Det er dog vigtigt at huske på, at sådanne kulturelt indlejrede forståelser ikke repræsenterer sandheden om, 'gode forældre', og at der sideløbende eksisterer andre forståelser (fx socialrådgiverens), som er afhængige af den konkrete kontekst som barn og familie indgår i. Disse overvejelser peger igen i retning af, at for at forstå de processer, som gør sig gældende for pædagoger i deres arbejde med socialt udsatte børn er det nødvendigt at anlægge et kontekstuel perspektiv (jf. Egelund, Hestbæk og Andersen 2004, Jensen 2005).

²² Inspirationen til begrebet 'symbolskniveau' er hentet fra sociologen Pierre Bourdieus samfundsteori, men skal her alene læses som et empirisk beskrivende begreb, da det af pladmæssige årsager ikke er muligt at udfolde begrebet teoretisk.

2.2.3 Opsamling

Samlet set viser ovenstående, at de tegn som pædagogerne identificerer ved forældrene, tillægges stor betydning og kan være ligeså bekymrende som de tegn barnet selv viser. Igen er der dog tale om, at tegnenes hyppighed, samspil med andre tegn og varighed er afgørende for pædagogernes vurdering af, hvor alvorligt barnet udsat er som følge af tegn ved forældrene. I selve identifikationsprocessen adskiller pædagogerne ikke tegn ved forældrene fra tegn ved barnet, men ser på barnets samlede situation. Det giver derfor mening, at anskue selve identifikationsprocessen ud fra en kontekstuel forståelse, hvor der både tages højde for barnets tegn og forældrebaggrunden.

Selve vægtningen af tegn ved forældrebaggrunden indebærer en risiko for, at pædagogerne alene fokuserer på problemerne og dermed overser eventuelle ressourcer og dermed muligheder for at overkomme problemerne. På den anden side kan dette fokus på forældrebaggrunden være en beskyttelsesfaktor for barnet, idet pædagogerne er bevidste om barnets særlige behov i hverdagen.

Pædagogerne lægger i deres arbejde stor vægt på forældresamarbejdet, som anses for både at bære en del af selve identifikationen og en del af løsningen i forhold til at ændre barnets udsatte position. Oftest fungerer samarbejdet godt, men der er situationer, hvor pædagogerne føler sig magtesløse, og hvor de uintenderet kommer til at dømme forældrene, som hhv. gode og dårlige forældre. Samarbejdet kan derfor have vanskelige vilkår.

2.3 Tegn ved barnets relationer i institutionen

På listen med de 99 tegn under afsnittet om 'Tegn ved børnene' er der en række af tegnene, som beskriver det udsatte barns relationer til de andre børn i institutionen fx *Driller meget*, *Kan ikke løse konflikter*, *Trækker sig når andre børn vil lege*, *Opsøger mindre børn*, osv. I dette afsnit er det disse relationelle tegn, altså tegn som viser sig i barnets kontakt med andre børn og voksne i institutionen, som er i fokus.

I Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996), rettes der kun i begrænset omfang opmærksomhed mod barnets relationer til andre børn i daginstitutionen. Af de 20 mulige signaler som pædagogerne skulle vægte i forhold til, hvor bekymret de er for et barn, der udviser det givne signal, omhandler kun tre barnets relation til andre børn; 'Hvis barnet har problemer med at få kontakt til andre børn', 'Hvis barnet foretrækker at lege med yngre børn' og 'Hvis barnet ofte har konflikter med andre børn'. Af pædagogerne i Christensens undersøgelse (1996) er det særligt tegn på, at barnet har problemer med at få kontakt til andre børn og ofte har konflikter, der tillægges vægt, idet ca. halvdelen af institutionerne oplyser, at sådanne tegn er af stor betydning. I forhold til de tegn ved barnet og forældrene, som tillægges stor betydning, finder pædagogerne, at tegnene som knytter sig til barnets relationer til andre børn, er mindre bekymrende (Christensen 1996; 70-72). Dette tyder på, at pædagogerne ikke tilskriver tegnene i barnets relationer med andre børn, samme betydning som de individuelle tegn barnet viser eller de tegn, der viser sig hos forældrene på, at et barn er socialt udsat.

I denne undersøgelse tegnede der sig til dels samme billede, idet de tegn som viste sig i børnenes relationer ikke i interviewene bliver fremhævet i samme grad som tegn ved barnet og forældrene.

Intervieweren måtte i flere situationer stille indgående spørgsmål til barnets relationer med andre børn, før pædagogerne uddybede de tegn, som knyttede sig hertil. Pædagogerne i den mellem belastede institution B1 lægger i interviewet, som de eneste, stor betydning i børnenes relationer i daginstitutionen, og fortæller uddybende herom. Det er derfor særligt citater fra denne institution, som indgår i nedenstående afsnit.

En stor gruppe af de børn, pædagogerne beskriver som socialt udsatte børn, viser sig under interviewene, at have svært ved at indgå i relationer med andre børn, og derfor medtages tegn på socialt udsathed, der knytter sig til barnets relationer med andre børn i analysen. En mulig forklaring på, hvorfor de fleste af pædagogerne ikke selv vægter disse tegn i deres identifikation af socialt udsatte børn, kan være, at for pædagogerne er børnenes relationer og samspil så naturlig en del af hverdagen, at de ikke tillægges særskilt betydning. En anden mulig forklaring kan være, at de tegn de, der viser sig i børnenes relationer, kan være tvetydige og ikke i samme omfang mulige at afgrænse til et enkelt barn eller enkelte problemstillinger. Med andre ord, det er lettere at identificere og handle på at et barn ikke har rent tøj på, end det er at identificere og handle på et barn, der holdes udenfor de andre børns aktiviteter.

Flere undersøgelser viser, at udsatte børn har svære ved at indgå i børnefællesskabet end andre børn (jf. Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004, Jensen 2005). De socialt udsatte børns vanskeligheder i forhold til at indgå i relationer med andre børn viser sig særligt, når børnene bliver ældre. En pædagog fortæller:

En pige som Linda, hun var jo top lækker og de elskede hende jo alle sammen, og hun var så sjov, men jo ældre hun blev jo svære blev det for hende. De andre kunne nogle ting, som hun ikke kunne, og hun kunne pludselig se, at hun skilte sig ud på nogle områder, og det blev tydeligere og tydeligere jo ældre hun blev. Da hun var lille, så var hun jo den som de alle sammen ville lege med, og hun var jo sjov og sød, men hun får nogle problemer, når der skal løses konflikter.
(Pædagog i den mellem belastede institution C1)

Alder er af afgørende betydning i et børnefællesskab, da barnets alder i et vist omfang er med til at bestemme barnets placering i gruppen (Gulløv 1999, Ottosen og Bengtsson 2002). Når et barn derfor med alderen oplever ikke at kunne begå sig blandt jævnaldrene, betyder det, at barnet i flere situationer vil opleve at blive holdt udenfor, og dermed i højre grad indtage en marginal position. Linda fra ovenstående citat oplever således, at mens de jævnaldrende pigers position i børnefællesskabet med tiden manifesterer sig, så bliver hendes position mere og mere usikker. Linda bevæger sig fra centeret af børnegruppen til periferien, fordi hun ikke længere besidder de sociale kompetencer, der kræves for at fællesskabet opleves som givet (jf. Ottosen og Bengtsson 2002).

I nedenstående citat fremgår det, at Nicolai ikke besidder de sociale kompetencer, som er påkrævet for at blive en del af de andres leg:

Men også sådan nogle ting, hvor man tænker, her ville barnet nok normalt have en fornemmelse for, at her der overskrider jeg nok en grænse. Der var der et eksempel i sidste uge, hvor Nicolai går hen til en gruppe af vores gode legebørn der leger, og uden at spørger om han må være med eller snakke til gruppen, bare sætter han sig ind midt i legen og er med, eller tror han er med. Det skaber jo også nogle problemer, det bliver de andre jo dybt frustreret og sure over. For det har vi jo ikke

kultur for, at man leger på den måde. Så det er jo meget at være udenfor normen at gøre sådanne nogle ting.

(Pædagog i den mellem belastede institution B1)

Nicolai viser i eksemplet, at han ikke formår at blive en del af de andres leg, og som pædagogen fortæller, så kan han ikke begå sig i forhold til den legekultur, der er blandt de andre børn. Sociale kompetencer til at aflæse de andre børns leg og forhandle sig til retten til at deltage er centrale for børns deltagelse i ethvert børnefællesskab og de børn, der ikke besidder disse kompetencer bliver marginaliseret i børnefællesskabet (Gulløv 1999, Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004). Disse børn kommer til at indtage en perifer position, hvor de kun sjældent oplever, at være med i de andres lege og aktivitet. Når de er med, så bliver det oftest også i en perifer position i selve legen eller aktiviteten fx som hund i en familieleg (Gulløv 1999, Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004). Denne medtagelse i perifere positioner i de andre børns leg afhænger dog af om barnet trods sine vanskeligheder, formår at indordne sig legens regler. Det kan særligt være svært for de meget udadreagerende børn, som for Nicolai i ovenstående eksempel, at være en del af de lege, som kræver store sociale kompetencer.

Til gengæld kan en del af de udadreagerende socialt udsatte børn lettere begå sig i aktiviteter og lege, hvor der er fart på, og hvor det er en force at have meget energi. Flere af pædagogerne beskriver således, hvordan disse børn bedst trives på legepladsen og i børnegrupper, hvor der er plads til impulsivitet og voldsom adfærd. Men generelt bliver de socialt udsatte børn i højre grad end andre børn udelukket fra børnefællesskabet og indtager en mere perifer position i børnefællesskabet (jf. Espersen 2004).

2.3.1 Venskaber

Et af de tegn, som flere af pædagogerne nævner, at de finder særligt bekymrende er, hvis et barn ingen venner har, og dermed ikke har en særlig tilknytning til mindst et andet barn i institutionen. Venskaber mellem børnene er det, som ifølge pædagogerne gør hverdagen til noget særligt. Det er i høj grad igennem venskaber og samspil med de andre børn, at det enkelte barn trives og udvikles (Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004). Så hvis et barn igennem længere tid ingen venner har i daginstitutionen finder pædagogerne det bekymrende. En pædagog fortæller:

Det kan være bekymrende ikke at få kammerater. Jeg har lige haft en dreng, hvor jeg tænkte, hvorfor har han ikke en bedste ven? Der har jeg været bekymret og været derhenne, hvor jeg har tænkt, skal jeg snakke med forældrene om det? Det har han nu, så det har løst sig af sig selv.
(Den mellem belastede institution B1)

I denne situation er der ikke tale om, at drengen, af pædagogen, som udgangspunkt kunne karakteriseres som socialt udsat, men hans manglende integration i børnegruppen i form af en god ven betød, at han alligevel i en periode i daginstitutionen var ekstra udsat. Pædagogen holdt i en periode ekstra øje med ham, og ville have handlet på, hans tegn på, at han ikke var en del af børnefællesskabet, hvis han ikke af egen kraft havde formået at blive det.

Ikke i alle situationer forholder det sig sådan, at der er tale om et enkelt barn, der ikke formår at blive integreret i gruppen eller opbygge venskaber, det kan også forholde sig sådan, at der er en gruppe af udadreagerende børn, som får overtaget børnefællesskabet og påvirker det i en negativ

retning. En af de mellem belastede institutioner B1 fortæller, hvordan en lille gruppe af udadreagerende børn på samme stue har formået at påvirke hele stuens samvær negativt. Pædagogen fra stuen beskriver:

Spisesituationen er der, hvor det tit går amok. Der er der to der har vognen, og den ene deler glas ud og den anden deler tallerkner ud. Hvad sker der så, det bliver dunk, dunk, dunk med glas og tallerkner samtidig med, at man skriger. Det er så meget larm, så du bliver sådan helt stresset oppe i hovedet, og jeg vil også tro, at de mindre børn også kunne blive lettere skræmt af det. Når vi så endelig har fået dem dæmpet lidt, så de kan begynde at dele madkasserne ud, så kan de sidde og skribe på deres madkasse, 'her er jeg' rigtig højt, så lydniveauet lynhurtigt igen kørte helt op. Man kan faktisk ikke holde ud at være derinde. Så falder der en lille smule ro, når de begynder at putte maden i munden, men så kan de jo også sidde og hoppe op og ned af stolen eller dreje rundt på stolen. Alle sådan uros elementer [...] Vi ønsker jo at bruge frokstsituationen til at få nogle samtaler med børnene med, fx om noget de har fortaget sig i weekenden, så man lærer dem lidt at kende, og hvad der foregår inde bag alt det andet og derhjemme og sådan, men det er slet ikke muligt.

(Pædagog i den mellem belastede institution B1)

I denne situation er det de udadreagerende børn, som definerer fællesskabets omgangsformer og får de andre børn i gruppen til at bryde børnehavens regler og normer. Hermed viser de socialt udsatte børn i denne gruppe sig som handlekraftige børn, der formår at sætte sig igennem og gøre sig selv gældende i forhold til de andre børn. Desværre betyder de socialt udsatte børns manglende sociale kompetencer i forhold til, at acceptere og forstå daginstitutionens regler og normer for det fællessamvær, at de aktiviteter, som de socialt udsatte børn skaber ender i negativ stemning og kontakt - ikke kun for de socialt udsatte børn, men for hele gruppen.

Flere af pædagogerne i undersøgelsen fortæller, at flere af de udadreagerende børn, der ligeledes kan karakteriseres som socialt udsatte børn, formår at tiltrække de andre børn, fordi de finder på nogle sjove og anderledes ting, og fordi de ofte tør bryde daginstitutionens og de voksnes regler. I deres regelbrud skaber nogle af de udsatte børn en form for modkultur til selve den gældende institutionskultur²³. En modkultur der dog oftest, som i ovenstående tilfælde, bliver opfattet negativt af pædagogerne, og på sigt også af den øvrige børnegruppe. Med tiden ses det af den øvrige børnegruppe ikke som sjov og spændende, at bryde de fælles regler og de fravælger derfor i højre grad at deltage i de socialt udsatte børns normbrydende aktiviteter²⁴. Hermed kommer også denne gruppe af 'kreative' børn med tiden til at indtage en mere marginal position i børnefællesskabet.

Et af de forhold som flere af pædagogerne nævner som en barriere for udviklingen af venskaber for socialt udsatte børn er, at de problemer, der er i det socialt udsatte barns hjem, kan betyde, at de andre børns forældre ikke vil tillade deres børn at komme med hjem at lege. Særligt for de ældre børn er det betydningsfuldt at lege og overnatte hos hinanden, og kontakten udenfor daginstitutionen er med til at underbygge venskaber.

2.3.2 Relationen mellem pædagog og barn

²³ I indledningen til kapitel 3 om 'Institutionstyper' gives en kort generel karakteristik af institutionskulturens rammer.

²⁴ Dette er ikke tilfældet i forhold til eksemplet fra den mellem belastede institution B2, hvor pædagogerne har sat ind med eksterne psykologiske observationer af gruppe for at bryde med den negative kultur og mønstre.

Flere studier af børns børnehaveliv viser, at pædagogernes omgangsformer med børnene har stor betydning for børnenes trivsel og udvikling, og at relationerne mellem pædagoger og børn er afgørende for den kultur og stemning, der er i institutionen og dermed børnenes hverdagsliv (Dencik 1988, Jacobi 1991, Warming Nielsen 2001, Diderichsen 1997, Sigsgaard 2001, Andersen og Kampmann 2002). Laila Espersen (2004) viser via sine observationer i undersøgelsen *Risikobørn i et mesterings perspektiv*, at de daglige relationer mellem pædagoger og socialt udsatte børn antager flere forskellige former, og at det er afgørende for de socialt udsatte børns udvikling, hvilken form for relation, der er den dominerende. Espersen (2004) finder, at i mange situationer er der tale om, at relationen mellem pædagog og barn er præget af instrumentalitet og det som hun kalder nedmuntring, hvor det kommunikeres til barnet, at deres adfærd er uønsket eller uhensigtsmæssig. At regulere børnenes adfærd er i et vist omfang nødvendigt i daginstitutionen, men som Espersen (2004) viser, har måden, hvorpå adfærd reguleres afgørende betydning for barnets selvværd og udviklingsmuligheder.

Pædagogerne i denne undersøgelse er bevidste om deres egen rolle i forhold til de socialt udsatte børns trivsel og udvikling, også når de har identificeret børnene som socialt udsatte. De taler om, at det som socialt udsatte børn ofte mangler er tryghed og kærlighed, og at det netop er det, som de forsøger at give børnene i deres relation med dem. Pædagogerne trækker, som tidligere vist, på forestillinger og viden fra det psykologiske/psykiatriske vidensfelt – særligt teorier om tilknytning (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Pædagogerne ønsker overordnet i deres relationer med de socialt udsatte børn, at give dem en del af det, som børnene ikke får med hjemmefra. En leder fortæller:

Jeg tænker, hvad har de børn der går her brug for, hvad er det for en balance de skal have i deres liv, hvor der måske er en ubalance hjemmefra. Hvis de ikke får nok af det hjemmefra, så skal vi måske give det her. Hvis de ikke får nok omsorg hjemmefra, så skal vi måske give noget af det, selvom vi ikke er forældrene. Hvis de ikke får nok historier, så skal vi måske læse nogle historier, hvis forældrene svigter i den retning, eller hvis det er forældre med en dårlig forælderevne. Et eller andet sted, så tænker jeg, at vi skal lære de børn at mestre livet også [...]. For mange børn der er udsatte er det jo, at tingene er meget impulsagtigt, og hvor det er vigtigt, at vi ligesom er dem, der går ind og siger, at her er det os, der bestemmer nogle ting, alt står ikke til diskussion. På en eller anden måde ser jeg også os som nogle mennesker, der holder fast ved det vi siger, [...] for at lære børnene at sådan er det, det vi siger, det mener vi, det er ikke for pjat eller fis eller noget. Det er sådan nogle ting, der ligger i vores rygsæk omkring det arbejde vi har.
(Leder i den belastede institution E2)

Der er således tale om, at der skal opbygges relationer med det enkelte socialt udsatte barn, som tager højde for netop de problemer og mangler, som dette barn oplever. Pædagogerne ønsker at sikre, at de via betydningsfulde relationer med barnet i daginstitutionen, kan de være med til at give barnet de bedst mulige chancer for at kunne mestre livet. Ifølge Espersen (2004) er socialt udsatte børns mestring af deres liv afhængigt af, at der mellem pædagog og barn er en anerkende relation, hvor pædagogerne er engageret og interesseret i samspil med børnene. For herigennem at understøtte børnene i deres forsøg på interaktion, også med andre børn. Espersen (2004) viser med sin undersøgelse, at på trods af pædagogernes ønske om at lære socialt udsatte børn at mestre deres liv og opbygge anerkendende relationer, så er der en række forhold som gør, at den anerkende relation langt fra den mest fremtrædende i hverdagen.

Nogle af pædagogerne i nærværende undersøgelse fortæller ligeledes, at der i hverdagen er en række forhold - så som personalemangel, for mange arbejdsopgaver, mange socialt udsatte børn - som gør, at det kan være svært at indgå i anerkende relationer med hvert enkelt barn, og at der, særligt omkring de udadreagerende socialt udsatte børn, kan udvikle sig en negativ omgangsform. En pædagog fortæller, hvordan hun pludselig blev opmærksom på omgangsformen overfor en dreng på hendes stue:

Vi havde et barn, hvor vi på et tidspunkt måtte tænke os om og gøre noget andet, for hver gang vi sagde hans navn, så dukkede han sig, og det var jo et tegn på, at vi havde været for meget efter ham, simpelthen. Han havde nogle vanskeligheder, der gjorde, at vi var meget efter ham, men vi måtte simpelthen tænke om og få vendt den der, for han skulle jo ikke gå og være bange hver gang. Det behøvede ikke at være noget særligt, det kunne bare være vi sagde, 'Mads, gå lige ud og vask dine hænder', så troede han jo nærmest, at han skulle have skældud. Det måtte vi da tænke alvorligt over og finde på noget andet.

(Pædagog i den mellem belastede institution B1)

For Mads er relationen til pædagogerne præget af utryghed og nedmuntringen af ham, har ført til, at han alene har negative forventninger til relationen. Pædagogernes negative forventninger bliver så at sige overført til drengen selv, således at han også får negative forventninger til sig selv og sine handlinger. Mads forventer allerede inden, der bliver sagt noget, at han har gjort et eller andet forkert. Det er udviklingen af sådanne negative forventninger, der kan være med til at fastholde de socialt udsatte børn i deres sårbare position – også i daginstitutionen.

Samtidig er der risiko for, at pædagogernes negative forventninger og holdning smitter af på børnefællesskabets holdning til det socialt udsatte barn. Med andre ord, så bliver det acceptabelt for de andre børn at skælde ud på Mads, netop fordi de voksne gør det. Herved oplever Mads, at han adskiller sig fra de andre børn, og at hans sociale problemer kommer til at være afgørende for hans muligheder for at blive integreret i daginstitutionen på lige fod med andre børn. Man kan tale om, at der sker en stempeling af det socialt udsatte barn, som værende anderledes, og at denne stempeling er med til at viderefører barnets marginaliserede position til andre samfundssfærer (jf. Jensen 2005).

Der er ingen tvivl om, at disse marginaliseringsprocesser sker utilsigtet, og at pædagogerne ikke bevidst ønsker at medvirke til, at de socialt udsatte børn marginaliseres yderligere. Pædagogernes ændre tilgang til Mads viser, at de gør en aktiv indsats i forhold til at ændre deres omgangsform med Mads, og samtidig forsøger at tage højde for hans særlige problemer. Dette viser, at identifikationen af bestemte tegn hos et barn ikke kan klart adskilles i forhold til pædagogernes indsats i forhold til barnet.

2.3.3 Opsamling

Når pædagoger reflekterer over (i selve interviewsituationen) socialt udsatte børn, så anses de tegn, som socialt udsatte børn viser i relationer med andre børn, ikke som ligeså betydningsfulde som de tegn, der viser sig hos barnet selv eller hos forældrene. I beskrivelserne af, hvilke tegn de identificerer hos konkrete børn, tillægges de tegn, som barnet viser i sine relationer med andre børn nogen vægt. Særligt barnets manglende sociale kompetencer i forhold til at blive en del af børnefællesskabet, ses som et afgørende tegn på, at barnet er socialt udsat – i alle tilfælde i forhold til integration i børnegruppen.

Ligeledes tillægges det betydning, at barnet har venner eller med alderen får venner. De socialt udsatte børn oplever dog en række barrierer for at få og fastholde venner. De socialt udsatte børn, som pædagogerne beskriver, har lettest ved at få venner og blive en del af børnefællesskabet er de børn de definerer som udadreagerende. Disse børn kan tiltrække de andre børn ved at være sjove og anderledes. Pædagogerne beskriver dog, hvordan de fleste socialt udsatte børn på sigt vil befinde sig i periferien af børnefællesskaberne, og dermed indtage en mere eller mindre marginal position i daginstitutionen.

Selve relationen mellem pædagogen og barnet tillægges af pædagogerne afgørende betydning, da det er igennem denne relation, at pædagogerne mener, at de kan hjælpe barnet ud af dets socialt udsatte position. Pædagogerne via relationen give barnet en række af de ting, som det mangler, og som er medvirkende til, at det er socialt udsat. Flere undersøgelser viser dog, at der kan være langt fra pædagogernes idealer om, hvad de gerne vil tilbyde socialt udsatte børn og så den virkelighed, der eksisterer i hverdagen, således at de dominerende relationer bliver instrumentelle og ikke anerkendende og understøttende for det socialt udsatte barns udvikling.

2.4 Delkonklusion 1

I dette kapitel har fokus været rettet mod, hvordan pædagoger identificere socialt udsatte børn, og hvilke konkrete tegn på social udsathed de finder hos børnene, hos forældrene og ved børnenes relationer i institutionen. Overordnet kan det konkluderes, at pædagogerne identificerer en lang række tegn på socialt udsathed både ved barnet og forældrene, men også i et vist omfang ved barnets relationer med andre børn i institutionen.

Om pædagoger ser et tegn som udtryk for, at et barn muligvis er socialt udsat afhænger for det *første* afhænger af tegnets hyppighed – hvor tit det viser sig. For det *andet* om tegnet optræder i samspil med andre tegn – om der viser sig en flerhed af tegn. For det *tredje* tegnets varighed – konicitet. Der er således tale om, at pædagogerne foretager en identifikationsproces, hvor flere forskellige faktorer spiller ind over tid.

Det er pædagogernes vurdering, at de formår at identificere socialt udsatte børn. Interviewene viser, at det særligt er viden fra det psykologiske/psykiatriske felt, som pædagogerne trækker på i identifikationsprocessen, og at børnenes relationelle tegn tillægges mindre betydning. Samtidig ses forældresamarbejde, som et vigtigt element i identificeringen af barnets problemer, såvel som en handlemulighed i forhold til problemerne.

Pædagogers arbejde med at identificere socialt udsatte børn kan bedst forstås ud fra et kontekstuellet perspektiv, hvor der tages højde for den flerhed af faktorer, der omgiver selve identifikationsprocessen, og at identifikation og handling er tæt forbundet, og ikke i praksis kan adskilles som to uafhængige processer. Det kontekstuelle perspektiv åbner endvidere op for, at pædagogerne i deres arbejde medtænker, at børns mistrivsel viser sig i mange forskellige tegn, der kan have en række af forskellige årsager.

Kapitel 3: Betydningen af institutionernes belastningsgrad

Hverdagen i langt de fleste børnehaver, og også i de 10 institutioner i denne undersøgelse²⁵, følger stort set samme rytme. Dagen starter med en stille og rolig morgen, hvor der er morgenmad til de børn, der kommer tidligt. Frem til ved 9-tiden fyldes institutionen gradvist af pædagoger, børn og forældre, der afleverer. Herefter starter formiddagen, som markeres ved samling og derefter ved at de voksenstyret aktiviteter sættes i gang. Det er i dette tidsrum, man tager på ture. Ved 11-tiden starter ritualerne omkring frokosten, og derefter er der mindre børn, som sover til middag, mens resten af børnene er på legepladsen og personalet holder pauser. Tidligt på eftermiddagen serveres der frugt, hvorefter der er fri leg og børnene begynder at blive hentet. Sidst på eftermiddagen er de fleste børn hentet og pædagogerne starter med at rydde op og lukke institutionen ned.

På trods af institutionernes ens organisering af hverdagens rutiner er der store forskelle mellem institutionerne. Forskelle som bliver meget tydelige, når fokus rettes mod de socialt udsatte børn. Antallet af socialt udsatte børn i institutionen har nemlig afgørende betydning for, hvordan hverdagen rundt om de ensartede rutiner forløber. Som vist i indledningen finder flere undersøgelser (Christensen 1996, Jensen 2005), at der er store forskelle på belastningsgraden af socialt udsatte børn i landets daginstitutioner – dette afspejles i denne undersøgelse, hvor en institution har over 2/3 socialt udsatte børn har en anden institution ingen socialt udsatte børn.

En anden forskel der viser sig i denne undersøgelse er, at der er sammenhæng mellem institutionernes belastningsgrad og hvor alvorligt socialt udsatte børnene i institutionen er. Børnene der beskrives som socialt udsatte i de svært belastede institutioner har oftere mere omfattende og alvorlige problemer end de børn, der beskrives som socialt udsatte i de mellem og mildt belastede institutioner. De cases som pædagogerne i de svært belastede institutioner betegner som typiske eller som grænsetilfælde i forhold til om et barn er socialt udsat, vil i de mellem og mildt belastede institutioner blive karakteriseret som alvorlige cases på socialt udsathed. De cases som fremhæves som værende alvorlige cases i de svært belastede institutioner, vil slet ikke være cases man har eller kun yderst sjældent har erfaring med i de mellem og mildt belastede institutioner. Der tegner sig et billede, hvor de svært belastede institutioner ikke alene har flere socialt udsatte børn, men også er belastet af alvorligere tilfælde af socialt udsathed. Man kan tale om, at de svært belastede institutioner oplever dobbelt belastning – både i antal socialt udsatte børn og alvorligheden i børnenes problemer.

I dette kapitel belyses betydningen af disse store forskelle mellem institutionernes belastningsgrad. Fokus vil blive rettet mod, hvad belastningsgraden betyder for de problematikker omkring socialt udsatte børn, som pædagogerne møder i hverdagen. Endvidere vil det blive diskuteret, hvilken indflydelse belastningsgraden har på, hvordan pædagogerne identificerer socialt udsatte børn, og ikke mindst hvilke børn, der bliver anset for at være socialt udsatte. I forrige kapitel var fokus rettet mod det enkelte barns sociale udsathed. I dette kapitel vil det være de strukturelle rammer og vilkår i institutionerne, der vil være i fokus.

Det skal understreges, at nedenstående analyser af de tre institutionstyper, er fremhævet prototypiske træk ved institutionerne, og ikke specifikke beskrivelser af hver enkelt institution. Det

²⁵ En enkelt af de deltagende institutioner D2 har udvidet åbningstid fra 5.30 og frem til 19.30, hvis forældrene af arbejdsmæssige årsager har behov herfor.

betyder, at ikke alle institutioner, der vil karakterisere sig selv som fx svært belastede, vil kunne genkende alle de beskrevne vilkår og udsagn. Målet er dog at fremhæve træk, som institutionerne indenfor de forskellige belastningsgrader generelt vil kunne genkende. Samtidig er der variation mellem institutionernes belastningsgrad indenfor hver af de tre prototypiske kategorier, fx kan en institution, der ligger på grænsen af den svært belastede kategorisering med 20 % socialt udsatte børn, genkende flere træk fra beskrivelserne af de mellem belastede institutioner, fordi deres belastningsgrad ligger på grænsen mellem svært og mellem belastede institutioner. Dette er en naturlig konsekvens af, at institutionernes belastningsgrad fordeler sig indenfor de tre kategorier, såvel som imellem dem. De prototypiske kategorier 'svært', 'mellem' og 'mildt' belastede institutioner, skal derfor ses, som analytiske og ikke faktiske kategorier (jf. Kapitel 1: Indledning).

I dette kapitel vil først de særlige problemstillinger som de 4 svært belastede institutioner i undersøgelsen står overfor blive belyst. Dernæst vil de 3 mellem belastede institutioners håndtering af socialt udsatte børn gennemgås, og derefter vil vilkårene for de 3 mildt belastede institutioner blive belyst og sammenlignet med vilkårene for de svært belastede institutioner. Under hvert afsnit bliver et tværgående tema, som knytter sig til alle tre institutionstyper blive behandlet. Det er; *Etnicitet, De nye socialt udsatte børn? og Normering og ressourcer.*

3.1 Svært belastede institutioner

Både Bente Jensens undersøgelse *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* (2005) og Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996) viser, at omkring 10 % af alle daginstitutioner har over 20 % socialt udsatte børn, og kan dermed betegnes som svært belastede institutioner. Som vist i indledningen falder 4²⁶ af denne undersøgelses 10 institutioner indenfor gruppen af svært belastede institutioner. Det er disse 4 institutioners hverdag og problematikker omkring gruppen af socialt udsatte børn, der belyses her.

De børn som i de 4 belastede institutioner karakteriseres som værende socialt udsatte, er børn, som oftest har alvorlige problemer af den ene eller den anden art. Når pædagogerne i disse institutioner skal beskrive et alvorligt tilfælde af socialt udsathed, er der tale om børn, som de minimum har skrevet en underretning til socialforvaltningen på, men som oftest er der skrevet indtil flere underretninger. Der er tale om børn, som pædagogerne er meget bekymret for igennem længere tid, og hvor tegnene på, at barnet ikke trives er så mange, at de ikke er til at overse. Personalet i C2 fremhæver en alvorlig case med Linda:

Det var en lille pige, Linda, hvis mor var alene med hende, og som lige var kommet udad et voldeligt parforhold. Moren var selv voldsomt skadet og fandt en mand, som dels er meget ubegavet og også følelsesmæssigt skadet. Denne her lille pige hørte og så alt - hun så vold og druk. Det værste der skete for hende, mens hun var her, det var, at moren mente, at faren havde forbrudt sig mod hende. Pigen havde været hjemme og besøge sin far, og var kommet hjem til mor igen. Moren var ude på at skade faren, der køre også ofte sådan nogle statsamtsting. Moren vækker hende midt om natten, og har ringet til sin kæreste og sagt, at han skal komme over og fotografere Lindas tissekone. De smækker hende op på køkkenbordet, af med underbukserne. Det er så voldsomt et overgreb på et barn, og det kommer mor selv og fortæller. Det vigtige for mor var, at nu fik hun krammet på faren, det var ikke, hvad han havde gjort ved datteren, og at det faktisk var et ligeså

²⁶ A2, C2, D2 og E2

voldsomt overgreb hun selv havde gjort. Ja, og hun stod og fortalte det, mens Linda hørte på det. Det sidste kapitel, er, at vi laver en underretning, og det berører tilsyneladende ikke moren. (Pædagogerne i den svært belastede institution C2)

Af denne case fremgår det frem, at Linda løbende er udsat for omfattende omsorgssvigt fra morens side, og at der er tale om et alvorligt truet barn, hvilket pædagogerne hurtigt identificerer og handler på. I andre cases er det langt svære at bedømme, hvad som gør pædagogerne særligt opmærksomme. Det er en af disse cases som pædagogerne i samme institution C2 fremhæver som et grænsetilfælde på et socialt udsat barn:

Der er lige startet en pige i institutionen sammen med sin søster. De er fra en udenlandsk familie. Far taler ikke dansk. Mor kommer aldrig, så far henter. Det er svært at komme ind på familien, faren er ved at gå hele tiden, når man taler til ham. Pigens sprog er rimelig ok, men hun har meget behov for pædagogerne og vi bliver meget støttende, men hun smutter også i perioder og er helt væk, så vi skal lede efter hende. Pigen virker usoigneret og hun spiser som et barn på to år. Jeg forsøger at lære hende at spise, men hun mærker ikke sig selv, eller om hun har mad i hele hovedet. Den her skal der handles på, men det er svært, når faren hele tiden smutter. (Pædagogerne i den svært belastede institution C2)

I begge de to cases kommer det frem, at der er tale om meget komplekse problemstillinger, hvor det ikke alene er tegn ved barnet, som er bekymrende for pædagogerne, men også tegn ved familien og barnets livssituation. Der er tale om, at de børn der i de svært belastede institutioner karakteriseres som socialt udsatte er udsat for alvorlige belastninger. Selv når pædagogerne taler om grænsetilfælde, så er der tale om børn, der i høj grad mistrives, og som de ikke kan etablere et ordentligt forældresamarbejde omkring.

Pædagogerne beskriver, hvordan forældrene i mange situationer har så omfattende problemer, at de ikke kan se barnets problemer. I de svært belastede institutioner taler pædagogerne derfor om *familiearbejde*. Det vil sige, at pædagogerne i deres daglige arbejde og organisering hele tiden medtænker forældrene og forældrenes behov for derigennem bedre at kunne hjælpe børnene. I daginstitutioner med så mange krævende socialt udsatte børn bliver pædagogerne i deres tilrettelæggelse af hverdagen nødt til, at skabe nogle rammer, som kan rumme, at ikke kun børnene har det dårligt og har behov for ekstra omsorg, men også forældrenes særlige behov, som skal tilgodeses.

En af pædagogerne i den svært belastede institution C2 beskriver med udgangspunkt i den alvorlige case om Linda de problemer, der kan være omkring forældresamarbejdet i hverdagen på følgende vis:

Vores bekymring for Linda startede, da moren havde været her i et minut, fordi ens egne grænser bliver jo groft overskredet med sådan en mor. Der var ikke det, jeg ikke havde fået af vide på 5 min. om morens liv. Det var overgreb og pillemisbrug. Alt får man, og man skal kunne rumme meget, og det er slet ikke Linda, det handler om, og derfor tager forældrearbejdet også meget tid. Det er også kendetegnende for de her familier, at de er så opmærksomhedssøgende, og det er ikke for barnet men for dem selv. Du kan godt gøre noget for den pige, men du bliver nødt til at tage moren med samtidig. Så derfor bliver det sådan meget familiearbejde, hvor vi skal gå ind i hele familien for at nå nogen vegne. Vi får tit af vide, 'hold jer til kerneopgaven 'pas børnene''. Det vil vi også gerne, men vi skal også have forældrene med, vi når ikke længere end forældrene er med, og det er der

ikke ressourcer til. Man er nødt til at sige, at det er hele familien, og sådan er der bare nogle institutioner, der ser ud. Vi behøver ikke at være små behandlingscentre men sæt nogen folk på, så man kan gå fra med Lindas mor og lytte til hende og hjælpe hende lidt på vej i det. Det mangler. (Pædagog i den svært belastede institution C2)

Pædagogerne i de svært belastede institutioner i denne undersøgelse går meget gerne ind i arbejdet med familierne og forsøger på flere forskellige måder at støtte forældrene og hjælpe dem til at få familielivet til at fungere. Men som ovenstående citat viser, er dette et krævende arbejde, både på det personlige plan for den enkelte pædagog, som skal kunne rumme forældrene, men også ressourcemæssigt, hvor der går meget tid med arbejdet med forældrene. Else Christensens (1996) undersøgelse viser ligeledes, at pædagogerne i de svært belastede institutioner gerne påtager arbejde af familiemæssig karakter. Christensens undersøgelse viser dog også, at dette arbejde kræver ekstra uddannelse, tid og ressourcer, som ikke i dag er til stede (Christensen 1996; 84-85), hvilket understøttes af pædagogerne i denne undersøgelse. De manglende ressourcer til familiearbejde i de svært belastede institutioner, kan hænge sammen med, som det nævnes af pædagogen i citatet, at opgaver, der nærmer sig familiebehandling ikke traditionelt ligger i daginstitutionen. Dette ændrer dog ikke ved det faktum, at en gruppe af svært belastede institutioner rent faktisk i hverdagen udfører familiearbejde, fordi det er den eneste måde, hvorpå de kan støtte de børn, der er meget socialt udsatte.

3.1.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i svært belastede institutioner

Arbejdet i de svært belastede institutioner kommer som følge af belastningsgraden til at få et andet formål og indhold end i andre ikke så belastede institutioner. Pædagogerne i undersøgelsen fortæller, at en så forholdsvis stor gruppe af børnene er så velfærdstruet, at planlægningen skal være meget fleksibel. Pædagogerne må løbende tage højde for, at der er børn, der kan have det så dårligt, at det ikke er muligt for dem at deltage i pædagogiske aktiviteter, så som at male, tage på tur, fortælle historie eller lave bondegårdsprojekt. I stedet skal en eller flere pædagoger gå fra for at tage hånd om det eller de børn, der har det så svært, at de ikke kan være en del af sådanne aktiviteter. I andre situationer er der tale om, at børnenes basale behov først skal tilgodeses før aktiviteterne kan opstartes, fx skal børnene have morgenmad. Muligheden for at gennemføre pædagogiske aktiviteter er således begrænset i de svært belastede institutioner i forhold til i andre institutioner.

Det at det er vanskeligt at gennemføre pædagogiske aktiviteter i de svært belastede institutioner, er problematisk at flere grunde. For det *første* så er det særligt igennem de pædagogiske aktiviteter, at pædagogerne sikre at børnene udvikler sig læringsmæssig i forhold til målene i læreplanerne. Færre pædagogiske aktiviteter gør det svært for pædagogerne at sikre at også de socialt udsatte børn indgår i en læringsproces i daginstitutionen. For det *andet* så betyder antallet af socialt udsatte børn i de svært belastede institutioner, at alle børn i institutionen deltager i færre pædagogiske aktiviteter end børn i andre institutioner. For det *tredje* har flere undersøgelser vist (Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004, Jensen 2005) at det især er via de voksenstyrede pædagogiske aktiviteter, at de socialt udsatte børn og resten af børnegruppen udvikler fællesskab. Når disse aktiviteter kun er tilstede i mindre omfang, medfører det også dårligere mulighed for integration af de socialt udsatte børn i børnegruppen.

Dagligdagen i de belastede institutioner følger rytmen beskrevet i indledningen af kapitlet, og i flere institutioner gøres der meget ud af, at have en fast struktur på hverdagen. Flere undersøgelser viser,

at socialt udsatte børn kan have svære end andre børn ved at mestre uforudsigelighed og at faste strukturer kan give børnene en følelse af at kunne mestre deres eget liv (Ottosen og Bengtsson 2002, Espersen 2004, Jensen 2005). Det er ligeledes pædagogerne i de svært belastede institutioners oplevelse, at en fast struktur er med til at gøre hverdagen forudsigelig for børnene og dermed skabe tryghed.

Pædagogerne i denne undersøgelse fremhæver, at de bl.a. via struktur og pædagogik forsøger, at udfylde de af børnenes psykiske behov (tryghed, omsorg, forudsigelighed, accept osv.), som de ikke får dækket hjemmefra, dog velvidende, at der kun er tale om midlertidig kompensation, der ikke kan erstatte forældrenes mangler. Bente Jensen fremhæver i sin undersøgelse *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* (2005), at der er en tendens til, at man i daginstitutionerne kommer til at se bort fra barnets ressourcer, når pædagogikken bevæger sig i retning af at være kompensatorisk. Hermed bliver det alene barnets mangler og problemer, der kommer i fokus i det pædagogiske arbejde, hvilket er med til at fastholde børnene i deres udsatte position, fordi der ikke fokuseres på deres udviklingsmuligheder. For de svært belastede institutioner i denne undersøgelse er der tale om, at den kompensatoriske tilgang til barnet er udtryk for, at hvis der ikke bliver taget hånd om børnenes store psykiske behov, kan børnene ikke være i institutionen. Der er tale om en gruppe af meget truet børn, hvor den kompensatoriske tilgang, skal ses i sammenhæng med børnenes belastede familieforhold. For at pædagogerne i hverdagen skal kunne nå disse børn og forhåbentlig på sigt inddrage dem i daginstitutionens fælles pædagogiske aktiviteter, er det nødvendigt i et vist omfang at kompensere for barnets udsatte forhold.

Bente Jensen (2005) peger i denne sammenhæng på, at det er vigtigt, at den overordnede pædagogiske tilrettelæggelse for hele institutionen fokuserer på børnenes ressourcer og muligheder. I en enkelt af de svært belastede institutioner C2, hvor 2/3 af børnene er meget socialt udsatte, kan det ikke undgås, at også institutionens overordnede pædagogik er indrettet på, at kunne tage hånd om, de mange sociale problemer, som personalet møder i hverdagen. I denne institution er det pædagogiske fokus primært orienteret mod at skabe nogle rammer, hvor disse problemer kan rummes. Fx at udvikle en klar linie overfor forældrene, der, som Lindas mor, ikke kender almindelige normer og værdier. For de 3 andre svært belastede institutioner er kun en del af den pædagogiske tilrettelæggelse rettet mod de problemer, som de socialt udsatte børn har. I disse institutioner er der tale om, at man har en overordnet pædagogisk tilrettelæggelse, der tager udgangspunkt i læreplaner og andre pædagogiske tanker, og at man i denne tilrettelæggelse prøver at tage højde for, at man har en gruppe af socialt udsatte børn med særlige vanskeligheder.

Selvom de svært belastede institutioner medtænker de problemer og vanskeligheder, som de socialt udsatte børn har, så står de i nogle situationer overfor problemer, som selve organiseringen af daginstitutioner – med mange børn og få voksne - gør det svært at løse. Nogle af de socialt udsatte børn trives så dårligt og er så udadreagerende, at de udsætter de andre børn i institutionen for overgreb, hvis de ikke er under konstant opsyn.

Det er ikke muligt at have et barn under konstant opsyn i en almindelig daginstitution, og flere af de svært belastede institutioner fortæller om alvorlige overgreb²⁷ begået af socialt udsatte børn mod andre børn i institutionen. Disse overgreb har ført til, at de andre børn er utrygge og ked af det, og er bange for at komme i børnehaven. I sådanne situationer er der forældre, som flytter deres børn af frygt for overgreb mod børnene fra et eller flere socialt udsatte børn. For pædagogerne er det en

²⁷ Herunder meget voldelige overfald og seksuelle overgreb begået af socialt udsatte børn mod andre børn i børnehaven.

svær balancegang at håndtere disse situationer. Lederen i den svært belastede institution D2 fortæller:

Det påvirker hverdagen, hvis der er nogle enkelte børn, som ødelægger de andres leg, kaster rundt med møblerne og er helt umotiverede i de ting de gør [...] der er angst hos de andre børn i forhold til samværet, fordi det er uforudsigeligt [...]. Vi har forældre der klager, og det havde vi meget tidligere. Berettiget også - deres børn fik blå mærker og ville ikke i børnehaven, fordi de var bange. Det er svært, der skal være plads til os alle sammen, men når man selv når dertil, hvor man tænker, 'ville jeg ligge barn til her?' så er det ikke særlig godt.
(Leder i den svært belastede institution D2)

De svært belastede institutioner står i forbindelse med overgreb mellem børnene overfor at skulle håndtere en række problematikker i børnefællesskabet og i forhold til den samlede forældregruppe. Dette stiller, som vist, særlige krav både til hverdagens strukturering og organisering, men også til pædagogerne egne personlige kompetencer og rummelighed. Pædagogerne i de socialt belastede institutioner skal trives med at arbejde i et til tider meget konfliktfyldt miljø.

Flere andre undersøgelser (Christensen 1996, Jensen 2005) viser, hvordan de belastede institutioner er udsat for, at der er en stor gennemstrøm af personale, fordi de belastende arbejdsopgaver og manglende ressourcer får pædagogerne til at søge væk fra institutionerne. Det er et mere nuanceret billede der viser sig blandt de 4 svært belastede institutioner i denne undersøgelse. Personalet i de 4 svært belastede institutioner har oftest været tilknyttet institutionerne igennem en årrække. De interviewede pædagoger fortæller, at nye pædagoger enten hurtigt rejser fra institutionerne eller bliver i mange år. De svært belastede institutioner i denne undersøgelse fortæller, at dette skyldes, at de har udviklet særlige pædagogikker og kollegiale omgangsformer, som gør, at pædagoger, der gerne vil arbejde med socialt udsatte børn, bliver i institutionerne. Pædagogerne fra de svært belastede institutioner er bevidste om, at deres arbejde adskiller sig fra andre daginstitutionspædagogers arbejde, og at det er af afgørende betydning, at de brænder for og tror på, at de igennem pædagogikken kan gøre en forskel for de socialt udsatte børn.

3.1.2 Etnicitet

Jeg vil sige, at der er næsten færrest bekymringer for de to-sprogede. Det er nok måske ved at være dem, der er bedst fungerende indimellem. De sager, som jeg husker som problematiske, igennem de mange år jeg har været her, det har været danske familier. Der har været mange bekymringer om to-sprogsfamilier også, men det har været ned i en lidt anden kaliber. Det har været noget med normer og grænsesætning og opdragelse, og hvornår siger man til og fra, og hvad der er dit og hvad der er mit, og sådan nogle ting.
(Pædagog i den svært belastede institution E2)

Andelen af børn med rødder i andre kulturer end dansk er høj²⁸ i alle de 4 svært belastede institutioner, men som ovenstående citat viser, så er det ikke denne gruppe børn, der af pædagogerne nødvendigvis anses for at være socialt udsatte. I de øvrige 6 institutioner i undersøgelsen er det heller ikke gruppen af to-sprogede børn, der bliver fremhævet i forhold til social udsathed. Dette stemmer overens med resultaterne fra Else Christensens rapport *7-årige børn*

²⁸ Mellem 15 og 80 %.

med anden etnisk baggrund (2004), hvor et af de mest fremtrædende resultater, netop er, at børn med anden etnisk baggrund trives og udvikles ligeså godt, som deres jævnaldrende danske kammerater.

De problemstillinger som pædagogerne i denne undersøgelse hæfter sig ved hos gruppen af børn med anden etnisk baggrund handler især om de kulturelle og sproglige forskelle, hvilket i særlig grad stiller krav til forældresamarbejdet. Det kan være svært, at formidle daginstitutionens ønsker og regler videre til forældrene, men i langt de fleste tilfælde finder pædagogerne løsningsmodeller hen ad vejen. De oparbejder rutiner og erfaringer med de barrierer, der kan være i forældrekontakten. Flere pædagoger efterlyser dog vidensdeling, således at man ikke skal starte forfra, hver gang en ny pædagog eller institution står overfor et kompliceret forældresamarbejde. Else Christensen og Dorte Agerlund Sloth viser i undersøgelsen *Børn med anden etnisk baggrund ved skolestart* (2005), at de største barrierer for børnenes integration ligger hos forældrene. De finder dog ikke, at der er en sammenhæng mellem få forældreressourcer og børnenes integrationssucces i daginstitutionen og senere skolen.

I en enkelt af de svært belastede institution C2 oplever man, at de kulturelle forskelle er så store, at de til tider er med til, at det for pædagogerne giver mening at tale om, at børnene kan være socialt udsatte. Det kan blandt andet være, at børnene får sukkervand i sutteflasker og ikke får børstet tænder, hvilket medfører at deres tænder i 4-års alderen er kulsorte. I sådanne situationer går pædagogerne ind og forsøger at tale med forældrene, men kan ende med at købe en tandbørste og forsøge at få børste barnets tænder et par gange om ugen, fordi de kulturelle barrierer er for store.

En anden gruppe af to-sprogede børn, som hos det pædagogiske personale anses for ofte at være socialt udsatte er børn af toturofre, fordi forældrene til disse børn ofte har store psykiske problemer, som gør børnene særligt udsatte. Denne gruppe børn betegnes af pædagogerne, som værende socialt udsatte, fordi forældrene oftest opleves som ustabile og utilregnelige, at det på sigt er svært at opbygge et samarbejde og sikre at børnene ikke udsættes for pludselige overgreb.

I flere af de svært belastede institutioner fremhæves, at de timer som de to-sprogede børn via § 4 a²⁹ får til sprogstimulering, betyder at disse børn modtager et ekstra pædagogisk tilbud, som særligt for de socialt udsatte tosprogede kan kompensere for de til tider manglende ressourcer i institutionerne. Flere af pædagogerne sætter i denne sammenhæng spørgsmålstegn ved, at det ikke er de mest socialt udsatte børn i institutionen, som får dette ekstra tilbud, men netop kun de to-sprogede, og det uanset om de er socialt udsatte eller ej. Selvom tilbudet er godt for de to-sprogede børn, problematiserer pædagogerne, at en gruppe af velfungerende og velintegrerede børn til tider modtager et bedre pædagogisk tilbud end gruppen af socialt udsatte børn.

3.1.3 Opsamling

²⁹ Folkeskolelovens § 4 a: Der skal tilbydes tosprogede børn, der endnu ikke har påbegyndt skolegangen, støtte til fremme af den sproglige udvikling med henblik på tilegnelse af dansk, hvis de efter en sagkyndig vurdering har behov herfor. Tilbudet omfatter aktiviteter, der er egnet til at stimulere børnenes sproglige udvikling (Undervisningsministeriet 2005).

De svært belastede institutioner er kendetegnet ved at være belastet både i forhold til et højt antal af socialt udsatte børn og en overvægt af socialt udsatte børn, som har meget omfattende og alvorlige problemer. Problemerne er oftest komplekse og er i høj grad knyttet til forældrenes sociale problemer, som følge heraf, består en stor del af det pædagogiske arbejde i familierarbejde med både forældre og børn. Arbejdet med socialt udsatte børn og familier i de svært belastede institutioner kræver dog ekstra ressourcer, som i dag ikke er til stede.

I den pædagogiske tilrettelæggelse forsøger pædagogerne at skabe strukturer, der tager højde for børnenes særlige behov og kompenserer for forældrenes sociale problemer. Arbejdet i de svært belastede institutioner stiller store krav om rummelighed og forståelse hos pædagogerne, der vægter selve arbejdet med socialt udsatte børn højt. Selvom der er en høj andel af to-sprogede børn i de svært belastede institutioner er denne gruppe børn, ifølge pædagogerne, ikke specielt socialt udsat.

3.2 Mellem belastede institutioner

Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996) finder, at et lidt mindre antal, omkring 19 %, af alle daginstitutioner har mellem 10 til 30 % socialt udsatte børn. Som vist i indledningen har 3 af denne undersøgelses 10 institutioner en mellem belastningsgrad på mellem 10 til 15 %. Det er disse 3³⁰ institutioners hverdag og problematikker omkring gruppen af socialt udsatte børn, der belyses i dette afsnit.

De børn der i de tre mellem belastede institutioner beskrives som værende socialt udsatte har en større bredde i problemstillinger, end de børn som i de svært belastede institutioner beskrives som værende socialt udsatte. Som vist i foregående kapitel er der i de svært belastede institutioner fokus på de børn, der kan karakteriseres som værende meget socialt udsatte. I de mellem belastede institutioner har man ligeledes børn, der er meget socialt udsatte, men det er en forholdsvis lille gruppe børn, og kun i sjældent er der om alvorligt socialt udsatte børn. Langt de fleste af de børn, der i de mellem belastede institutioner karakteriseres som socialt udsatte har færre og mildere problemstillinger, hvilket oftest hænger sammen med, at der er nogle ressourcer tilstede hos forældrene.

Gruppe af socialt udsatte børn i de mellem belastede institutioner, kommer i visse situationer til at stå frem, fordi både børnene og forældrene adskiller sig markant fra de andre børn og forældre. Pædagogerne fortæller, at denne udskillelse bliver særlig synlig for dem i forbindelse med sociale arrangementer i institutionen, hvor flere af de socialt udsatte forældre ikke har overskud eller lyst til at deltage. En pædagog fra den mellem belastede institution B1 fortæller om en alvorlig case:

Det søskende par de deltager aldrig i sommerfester eller forældremødre, de der sociale ting, der også er omkring børnehaven, og som børnene glæder sig til. Børnene de snakker jo om det både før og efter, hvor de her børn de er jo godt klar over det. Nu er de faktisk begyndt at undskyldte, at de ikke kommer. Altså, børnene undskylder, for forældrene undskylder jo ikke. De undskylder både overfor os og overfor kammeraterne. De undskylder, at deres forældre ikke kommer, fordi de har travlt. Altså, de kan jo efterhånden alle de der remser om, hvorfor deres forældre ikke kommer. De har det jo skidt ved det, det kan jeg se i deres øjne, for de ville jo rigtig gerne deltage i de ting.

³⁰ B1, C1 og B2

(Pædagog fra den mellem belastede institution B1)

De socialt udsatte børn i de mellem belastede institutioner er, som i ovenstående eksempel, godt klar over, at de adskiller sig fra de andre børn. Denne bevidsthed er med til at forstærke deres udsatte position både overfor pædagogerne og i børnefællesskabet, fordi de hermed kommer til at se sig selv som anderledes og udenfor fællesskabet. På den måde kommer de socialt udsatte børn i de mellem belastede institutioner lettere til at blive stemplet som anderledes end i de svært belastede institutioner, hvor det er mere almindeligt at være socialt udsat. Flere undersøgelser har vist, hvordan mekanismer allerede i børnehaven er medvirkende til, at differentiere mellem børnene og at disse mekanismer meget sjældent italesættes eller er bevidste (Ellegaard 2000, Palludan 2005). Integrationen af de socialt udsatte børn i de mellem belastede institutioner stiller, således pædagogerne overfor håndteringen af problemstillinger af mere strukturel karakter og som rækker udover det enkelt socialt udsatte barns problemer.

Selvom pædagogerne i undersøgelsen er bevidste om de socialt udsatte børns oplevelse af at være udenfor i visse situationer, har ingen af de mellem belastede institutioner udviklet værktøjer eller procedure, der kan modarbejde eksklusion af de socialt udsatte børn fx i forbindelse med sociale arrangementer og lignende. Pædagogernes indsats i forhold til de socialt udsatte børn retter sig i højre grad mod at etablere et godt forældresamarbejde i hverdagen, og sikre at børnenes særlige vanskeligheder medtænkes i den pædagogiske tilrettelæggelse.

De fleste af de børn, pædagogerne i de mellem belastede institutioner karakteriserer som værende socialt udsatte har mindre alvorlige problemstillinger, der ligeså ofte udspringer af barnets egne vanskeligheder fx handicaps, som af en belastende familiebaggrund. Samtidig er der i de mellem belastede institutioner fokus på, at børn i en periode kan være i krise, og derfor have brug for noget ekstra, men at der ikke nødvendigvis er tale om mere permanent socialt udsathed. En pædagog fra den mellem belastede institution C1 fortæller:

Et barn kan jo også være socialt udsat i en periode, det mener jeg godt, man kan sige. Fx omkring en skilsmisse, især der, hvor den går helt galt mellem forældrene, der er børnene jo også påvirket og har brug for noget ekstra omsorg og opmærksomhed. Men oftest er det kun i en periode, så er de børn på igen, men det er da vigtigt, at vi er der i den periode.

(Pædagog i den mellem belastede institution C1)

Man kan her tale om, at livets mere almindelige kriser og begivenheder, såsom skilsmisse, sygdom, død eller at få en ny søster eller bror, i en periode medfører, at et barn har behov for særlig opmærksomhed, men at det netop er denne særlige opmærksomhed, som kan sikre, at barnet kommer igennem og ikke ender med permanent at være socialt udsat. Der er her tale om, at begrebet omkring socialt udsathed foldes ud og gøres tidsligt, men samtidig bevæger begrebet sig i de mellem belastede institutioner også væk fra de tungere problemstillinger, som de meget socialt udsatte børn oplever.

3.2.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i mellem belastede institutioner

Esperen (2004) belyser i sin undersøgelse, hvordan det pædagogiske princip, som hun kalder, 'den pædagogiske retfærdighedssans', har konsekvenser for, hvordan de socialt udsatte børn ikke altid tilgodeses. Der er tale om en form for retfærdighedssans, som bygger på, at alle børn har krav på det

samme, og at ingen børn skal lide under, at andre børn får mere. Ingen børn må særbehandles, som følge af deres særegenheder, og hermed bliver det svært at give gruppen af socialt udsatte børn noget ekstra. De fleste af pædagogerne i de mellem belastede institutioner er opmærksomme på, at der er en gruppe af børn, som kræver ekstra, men som en pædagog fra den mellem belastede institution C1 fortæller, så har man en klar bevidsthed om, at dette ekstra tager noget fra de andre børn:

Der er jo børn, som kan være her hele dagen uden at have behov for en voksen. De leger bare, men nogen gange ville jeg ønske, at der var mere tid til vores gode pige, altså Marlene, Henriette, Iben og den gruppe der. Tiden går bare mere til de andre børn, dem der kræver noget ekstra eller ja, er socialt udsatte, som vi taler om her.

(Pædagog i den mellem belastede institution C1)

Så selvom pædagogerne i de mellem belastede institutioner ikke giver udtryk for den 'pædagogiske retfærdighedssans' i større omfang, så kommer det alligevel i flere situationer frem, at de føler, at arbejdet med og omkring de socialt udsatte børn, tager tid og ressourcer fra de andre børn. De andre børn får mindre voksenkontakt og der er mindre tid til dem og deres behov, hvilket flere af pædagogerne beklager.

Pædagogerne i de mellem belastede institutioner giver ligesom de svært belastede institutioner udtryk for, at de delvist må strukturere hverdagen efter, at der er nogle børn, som har svært ved, at fungere under for løse rammer. De mellem belastede institutionerne er struktureret sådan, at børnene har et fast tilhørsforhold til en bestemt stue, og er tilknyttet denne stue i forbindelse med pædagogiske aktiviteter, måltider og samling. Denne organisering er delvist et resultat af en bevidst pædagogisk strategi og for at skabe nogle rammer, hvor de socialt udsatte børn bedst muligt kan rummes. Enkelte institutioner fremhæver, at en anden og mere løs struktur, fx uden faste stuer, ville kræve bedre normering, da særligt de indadvendte socialt udsatte børn ville *drukne* under sådanne ramme.

De socialt udsatte børns særlige behov betyder, at pædagogerne til tider vælger at bøje institutionens fælles regler, for herved at tage højde for de særlige behov, som et socialt udsat barn kan have. Det kan fx være en regel om, at børnene selv skal tage deres overtøj på, tilsidesættes overfor et barn, hvor pædagogerne vurderer, at dette krav alene vil medføre yderligere nederlag og konflikt for barnet.

3.2.2 De nye socialt udsatte børn?

I de mellem belastede institutioner diskuterer pædagogerne om der er opstået en ny gruppe af socialt udsatte børn. Hvor det tidligere var materiel fattigdom, som var med til at gøre børn socialt udsatte, så er det i dag en række andre forhold, som er med til at gøre en større gruppe af børn til mulige socialt udsatte. For det *første* taler pædagogerne om, at mange af børnene oplever en materiel overflod, der betyder, at børnene ikke lære at respektere ting og dermed heller ikke andres ting. Børnene har en oplevelse af, at alt kan købes og erstattes, hvilket i for nogle børn fører til manglende respekt overfor andre. For det *andet* taler pædagogerne om, at forældrene har så travlt med at arrangere deres eget og børnenes liv, at de ikke ser deres børn. En pædagog fortæller:

Der er forskel på om, der er fokus på et indre eller ydre plan. Der kan være så meget ydre fokus på børn. Tingene skal fungere, de skal se godt ud, og de skal klare sig og det hele, men den der hjerteting med bare at være der og være sammen med sine børn og sidde omkring spisebordet eller ligge sammen i sengen søndag morgen og bare ikke lave en skid, den kommer til at mangle. Den der følelsesdel. Man har så meget fokus på, at man har været på den rigtige ferie, og man står også på ski om vinteren, og man kører dem til dans, når man henter dem, og de børn kan godt være en lille smule udsatte, der er ingen, der ser dem i løbet af dagen.

(Pædagog i den mellem belastede institution C1)

Pædagogerne bekymrer sig for, at der er børn, som ubevidst bliver overset af deres forældre, selvom forældrene fremstår som ressourcestærke og refleksive omkring deres liv. Der er i høj grad tale om forældre, der både køre karriere og har et aktivt fritidsliv, som prioriteres højt. Pædagogerne i de mellem belastede institutioner, anser det ikke for et omfattende problem, men nærmere som en tendens, der viser sig i flere familier, og som efter pædagogernes vurdering, kan have negative konsekvenser for børnene. Pædagogerne oplever, at disse børn bliver mere indesluttet og trækker sig eller spørg meget efter deres forældre og er utrøstelige. I den sammenhæng kan det være relevant at overveje om, pædagogerne ubevidst kommer til at dømme forældrene og påtage sig definitionsretten over gode og dårlige forældre, som belyst i afsnit 2.2.2 *Underretning og definitionsret*. Der er dog ingen tvivl om, at pædagogerne i de mellem belastede institutioner ser en gruppe af børn, som pædagogerne har ekstra fokus på, og som ikke falder indenfor den traditionelle forståelse af, hvad et socialt udsat barn er.

Et tredje forhold, som pædagogerne er særlig opmærksomme på, er en stigende tendens til at børnene ikke holder ferie, eller holder meget lidt ferie. Denne tendens bliver ligeledes problematiseret i flere af de svært belastede institutioner, men her fremhæver pædagogerne, at nogle børns trivsel bringes i fare ved for langvarige ferier, hvorfor det ikke altid ses som et problem, at børnene ikke holder ferie. I de mellem belastede institutioner oplyser pædagogerne, at det som regel ikke er de socialt belastede børn, der ikke holder ferie, men børn som kommer fra almindelige familier. Pædagogerne vurderer, at der på den ene side er tale om, at forældrene har travlt med at køre karrierer og på den anden side, at flere forældre ikke ved, hvad de skal lave med deres børn i ferien. Udsagn fra forældrene om, at børnene keder sig derhjemme og derfor gerne vil i institution, er således ikke ualmindelige. Pædagogerne finder udviklingen bekymrende, da ferierne er med til at udvikle børnene og give dem oplevelser med forældrene.

3.2.3 Opsamling

I de mellem belastede institutioner træder den mindre gruppe af socialt udsatte børn frem i hverdagen, da størstedelen af børnene er velfungerende og kommer fra familier uden sociale problemer. En række af disse velfungerende børn oplever dog i perioder, at være delvist socialt udsat, som følge af kriser i familien.

Den pædagogiske tilrettelæggelse i de mellem belastede institutioner er til dels tilrettelagt, så der tages højde for, at der er socialt udsatte børn med særlige behov. Princippet om 'den pædagogiske retfærdighedssans' har indirekte en indflydelse, idet flere af pædagogerne føler, at arbejdet med de socialt udsatte børn betyder, at der går tid og ressourcer fra de andre børn.

I de mellem belastede institutioner gør pædagogerne opmærksom på en tendens til, at en ny gruppe af børn viser tegn på ikke at trives. Det er børn, som ikke lærer respekt for andre, børn af forældre, der har travlt med deres eget liv og børn af forældre, som ikke ved, hvordan de skal være sammen med børnene.

3.3 Mildt belastede institutioner

Det virker sådan lidt underligt, at skulle tale om socialt udsatte børn, for vi har faktisk ikke nogen her, som jeg ville kalde socialt udsatte. Det er børn, som stort set har det rigtig godt og har nogle gode forældre, der er i denne her børnehave.

(Pædagog i den mildt belastede institution D1)

I denne undersøgelse er der 3³¹ institutioner, hvor ingen af børnene opleves som havende så store problemer, at pædagogerne vil karakteriserer dem som socialt udsatte. Det er disse institutioners vilkår som sammenlignes med de svært belastede institutioners vilkår i dette afsnit.

Der er uoverensstemmelse om, hvor mange institutioner, der oplever ikke at have socialt udsatte børn. Else Christensen finder i sin undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996), at omkring 22 % af de deltagende daginstitutioner oplyser, at de ingen truede børn har (dvs. mindre end 10%). Bente Jensen finder i sin undersøgelse *Kan daginstitutioner gøre en forskel?* (2005) derimod, at kun 14 % af de deltagende daginstitutioner oplyser, at de ikke har nogen børn de vil karakterisere som socialt udsatte. På baggrund af disse tal kan det umiddelbart se ud, som om der på næsten 10 år er sket et fald i antallet af daginstitutioner, der ingen socialt udsatte børn har, og dermed også en stigning i antallet af socialt udsatte børn generelt, hvilket også er Bente Jensens tolkning af tallene (Jensen 2005; 143-144).

I denne sammenhæng er det dog vigtigt, at holde sig for øje, at der i de to undersøgelser (Christensen 1996 og Jensen 2005) anvendes to forskellige betegnelser for gruppen af børn i fokus (hhv. truede børn og socialt udsatte børn), og som den nærværende undersøgelse viser, så definerer pædagogerne gruppen af socialt udsatte børn mere bredt, end gruppen af truede børn defineres forskningsmæssigt (jf. Paper 1). Det er derfor ikke mærkeligt, at nogle institutioner vil sige 'nej' til at have truet børn, men 'ja' til at have socialt udsatte børn. Endvidere kan det tænkes, at der over de sidst 10 år er sket en bredere fordeling af socialt udsatte børn mellem institutionerne, således at flere institutioner har socialt udsatte børn, men at der ikke samlet set er tale om, at antallet af socialt udsatte børn er vokset. I ovenstående tal er der således ikke umiddelbart belæg for at tale om, at antallet af mildt belastede institutioner uden socialt udsatte børn er faldet, eller at der overordnet set er flere socialt udsatte børn nu end tidligere.

For de mildt belastede institutioner i denne undersøgelse gør det sig gældende, at de børn, som kommer i institutionen kommer fra velfungerende middelklassehjem i lokalområdet.

Daginstitutioner optager langt de fleste børn fra nærområdet, hvilket har en afgørende betydning for, hvilke børn der kommer i institutionen. Den segregering, der muliggør at nogle daginstitutioner ikke har socialt udsatte børn, ligger således i, at der er forskel på, hvem der bor i hvilke områder. De svært belastede institutioner i denne undersøgelse ligger alle i eller i nærheden af belastet socialt boligbyggeri, mens de mildt belastede institutioner ligger i villakvarterer eller andre privilegerede områder. Det er således ikke noget mærkeligt i, at der findes institutioner, hvor pædagogerne helst

³¹ A1, D1 og E1

ikke taler om socialt udsatte børn, men om børn, der kan have vanskeligheder eller perioder med mindre livskriser, som dem beskrevet i afsnittet om mellem belastede institutioner. En pædagog fra den mildt belastede institution A1 fortæller om det som de i denne institution betegner som en alvorlig case:

Vi har en pige nu, der har problemer omkring perfektionisme og at kunne styre sig og sådan lige tage den med ro. Hvis der var noget, der ikke passede hende, så skreg hun op og kunne slå, og der var nogle, der var bange for hende, fordi hun var så voldsom. Der har været støtte i vuggestuen, hvor vi sagde, da hun startede her, at vi vil gerne se, hvordan det går her, så vi startede op uden, hvilket forældrene var meget glade for. Vi så det an et stykke tid, eller en måneds tid, og havde så en observationspædagog ude, fordi vi ikke vidste, om det var noget, vi gjorde galt [...]. Observationspædagogen kom også til nogle møder med forældrene og fremlagde hvad hun havde set, og hvad hun så kunne forestille sig, at det videre forløb kunne være. Det kunne så være psykolog eller det kunne være støtte, og der har vi så valgt i samråd med forældrene at søge støtte, og der har vi så fået bevilliget støtte.

(Pædagog i den mildt belastede institution A1)

Ligesom i de andre typer af institutioner vægtes forældresamarbejde i de mildt belastede institutioner højt, så snart pædagogerne identificerer tegn på, at et barn har vanskeligheder. I de mildt belastede institutioner oplever pædagogerne, at forældrene er meget samarbejdsvillige og har stor respekt for pædagogernes vurderinger og ønsker. Der er, ifølge pædagogerne, tale om ressourcestærke forældre, der sætter deres børns trivsel højt, og som er villige til at investere både tid og ressourcer i deres børn. Det er ikke således unormalt, at denne gruppe af forældre selv køber sig til psykologhjælp eller andre former for hjælp til barnet. De tegn på vanskeligheder, som pædagogerne i de mildt belastede institutioner ser hos børnene er derfor yderst sjældent tegn der knytter sig til forældrene. Der er ofte tale om, at de tegn børnene viser kan tilskrives enten psykiske eller fysiske handicaps.

3.3.1 Den pædagogiske tilrettelæggelse i de mildt belastede institutioner

I de mildt belastede institutioner er den pædagogiske tilrettelæggelse naturligvis ikke i videre omfang præget af særlige hensynstagen til socialt udsatte børns behov, hvilket betyder, at nogle mildt belastede institutioner har en løsere struktur på hverdagen end tilfældet er for de mellem og svært belastede institutioner. I de mildt belastede institutioner er pædagogerne bevidste om, at institutionens åbne rammer, kan have betydning for en mindre gruppe af børn. En pædagog fra den mildt belastede institution E1 fortæller:

Vores pædagogiske principper er, at tage udgangspunkt i det enkelte barn i hverdagen. Vi går helst ved siden af barnet, men kan også blive nødt til at gå foran eller bagved og skubbe på. Vi er nok meget frit tænkende i forhold til strukturen, med et åbent hus, hvor børnene kan bevæge sig frit. Børnene har en stue og vi samles på stuerne en gang om dagen, men ellers så er det frit for børnene, hvor de vil være. Men man lader ikke et barn, der ikke kan takle det åbne hus være, for det kan være overvældende for et barn. Så der er der en voksen, der primært tager sig af det barn, så det får en enkelt tilknytning.

(Pædagog i den mildt belastede institution E1)

Pædagogerne i de mildt belastede institutioner ser det ikke som problematisk, at skulle tage særlige hensyn til et enkelt barn. Dette skyldes, ifølge pædagogerne, at der er så få af børnene, som kræver ekstra opmærksomhed. Samtidig fremhæves det, at de øvrige børn i de mildt belastede institutioner er så velfungerende og omsorgsfulde, at det ikke anses som et problem for dem at rumme de få børn, der har særlige behov.

3.3.2 Normering og ressourcer

Det er i denne sammenhæng relevant at overveje, hvilken rolle institutionernes belastningsgrad betyder for institutionernes kategoriseringer af socialt udsatte børn eller børn med vanskeligheder. På baggrund af interviewene kan institutionernes faktiske normering ikke sammenlignes, men indenfor samme kommune er det praksis, at alle institutioner til dels samme ressourcer baseret på antallet af børn og kun i meget begrænset omfang under hensyntagen til institutionernes belastningsgrad.

Man må antage, at der er børn i de svært belastede institutioner, som har samme vanskeligheder, som børnene i de mildt belastede institutioner. I de svært belastede institutioner kommer de problemer, som et barn med vanskeligheder har dog let til at forsvinde, fordi der lige ved siden af står et barn med mere alvorlige sociale problemer. En pædagog fra den belastede institution C2 fortæller:

Altså, hvis man ser godt efter, så er det nok flere af børnene, der har nogle problemer. Hvis man tæller alt med, så er der vel kun 2 eller måske 3 på min stue på 22 børn, der ikke har en eller anden form for sociale problemer, men sådan går det jo ikke at tænke i hverdagen. Der er det dem med de alvorligste problemer, der træder frem.

(Pædagog i den belastede institution C2)

I de socialt belastede institutioner søges der kun sjældent og i meget alvorlige situationer om støttepædagog til et barn, idet pædagogerne har en oplevelse af, at støttepædagogen kun bevilliges, hvis barnet virkelig mistrives. Pædagogerne i de svært belastede institutioner har generelt en oplevelse af, at der for sjældent bevilges den støtte, der er behov for. I de mildt belastede institutioner søger pædagogerne om støttepædagog, når de mener, at et barn har behov for ekstra støtte, og pædagogerne her har en oplevelse af, at støtten som regel bevilges.

På baggrund af denne undersøgelse tegns der således misforhold mellem institutionernes belastningsgrad og hvilke børn, der bliver betragtet som socialt udsatte, samt hvilken støtte det enkelte socialt udsatte barn får. Der tegner sig et billede, hvor socialt udsatte børn i mildt belastede institutioner får et andet tilbud og oftere mere omfattende tilbud end socialt belastede børn i svært belastede institutioner. Dette underbygges af det faktum, at der ikke er forskel på de ressourcer og den normering, som institutionerne har³². De svært belastede institutioner i kommunerne har samme grundvilkår, som de mildt belastede institutioner, hvilket alt andet lige ikke kan undgå at have indflydelse på det tilbud, som den enkelte institution kan give socialt udsatte børn. En leder i en af

³² En af de svært belastede institutioner C2 har en bedre normering som følge af sin placering i en svært belastet boligområde og med deraf følgende mange socialt udsatte børn. En af de deltagende kommuner D har en pulje af ekstra midler til fordeling blandt kommunes mest belastede institutioner, men den svært belastede institution D2 falder udenfor denne ekstra tildeling.

de svært belastede institutioner beskriver, hvilke børn det er som lider under de knappe ressourcer i institutionen:

Det er jo ikke dem der klatre på væggene eller gynger i gardinerne. De skal jo nok få opmærksomhed. Det er de andre, dem der bare indpasser sig og er stille og gemmer sig. Dem man kan kalde gråzonebørnene. Det er dem, der ikke er tid til lige at få med hver gang, men vi har kun to hænder, og der er altså en sammenhæng mellem ressourcer og hvad vi kan tilbyde de her børn. (Leder i den svært belastede institution D2)

Pædagogerne i de svært belastede og til dels også i de mellem belastede institutioner oplever, at der er en gruppe af børn, hvor sammenhængen mellem problemstillingerne ikke er meget alvorlige og at der i institutionen er andre børn med alvorligere problemstillinger, betyder, at børnene i hverdagen risikerer, at blive tilsidesat. Denne problematik blev ikke alene rejst i de svært og mellem belastede institutioner, men også i de mildt belastede institutioner, hvor pædagogerne undredes over, at der ikke sker en ressourcetilførelse til de svært belastede institutioner. Pædagogerne i de mildt belastede tilbud ønskede ikke, at forringe deres pædagogiske tilbud, men havde fuldt forståelse for, at der var svært belastede institutioner, som havde behov for ekstra ressourcetilførelse for at kunne løfte opgaven omkring de socialt udsatte børn.

3.3.3 Opsamling

Børn i de mildt belastede institutioner har det godt og kommer fra velfungerende familier med overskud og ressourcer. De børn som har vanskeligheder får støtte både i daginstitutionen og af forældrene. Der ses en tendens til, at de børn, der ifølge pædagogerne, befinder sig i 'gråzonen' og på kanten til at være socialt udsatte, modtager mere hjælp og støtte i de mildt belastede institutioner end i de svært belastede institutioner. Dette hænger sammen med, at institutionerne uanset belastningsgrad tildeles de samme ressourcer.

3.4 Delkonklusion 2

Institutionernes belastningsgrad i forhold til antallet af socialt udsatte børn har betydning for institutionernes vilkår. For det *første* betyder en høj andel af socialt udsatte børn i de svært belastede institutioner, at daginstitutionens hverdag og pædagogik tilrettelægges efter, at udfylde børnenes psykiske og fysiske behov. De svært belastede institutioner opbygger struktureret rutiner og praksisformer, hvor der kan tages højde for børnenes problemer og særlige behov. Det betyder, at langsigtet pædagogiske projekter, om fx skoven eller bondegården, bliver svære at få integreret i hverdagen. De mildt belastede institutioner tilrettelægger ikke deres pædagogik ud fra hensyn til socialt udsatte børns behov, men ser det ikke som et problem at integrere de få socialt udsatte børn i hverdagens aktiviteter og strukturer.

For det *andet* er der i de svært belastede institutioner tale om meget socialt udsatte børn med komplekse problemer og belastet familiebaggrund, hvilket er med til at gøre de svært belastede institutioner dobbelt belastede – både i antal socialt udsatte og alvorligheden i deres udsathed. I de mellem og mildt belastede institutioner er der i højre grad tale om, at en gruppe af børn i perioder oplever at være socialt udsatte, som følge af kriser eller begivenheder i familien. De få meget socialt udsatte børn, der er i disse institutioner, kan opleve sig selv som anderledes og udenfor, hvilket

institutionerne ikke har udviklet særlige strategier for at imødegå. Der er endvidere i højre grad i de mellem og mildt belastede institutioner fokus på nye former for socialt udsatte børn og gråzone børn – de børn som er mildt socialt belastet eller i risiko for at blive det.

For det *tredje* ses det, at pædagogerne på tværs af institutionerne, som et grundlæggende problem, at svært belastede institutioner ikke tildeles ekstra ressourcer. Der er, ifølge pædagogerne, en klar sammenhæng mellem at identificere og handle relevant i forhold til socialt udsatte børn, og de ressourcer der er til rådighed. Dette misforhold betyder, at de socialt udsatte børn – særligt de såkaldte 'gråzone' børn - i belastede institutioner er dårligere stillet end socialt udsatte børn i de mellem og mildt belastede institutioner, hvor der er færre socialt belastede børn.

Kapitel 4: Pædagogers viden og handlingsmuligheder

I dette kapitel vil fokus være på strukturens betydning for pædagogernes arbejde med at identificere socialt udsatte børn. Hvor de to tidligere kapitler har haft fokus på det konkrete arbejde i institutionen i hverdagen med børnene, så vil dette kapitel se på en række af de forhold, der mere overordnet har betydning for pædagogernes arbejde med socialt udsatte børn.

Første vil samarbejdet med socialforvaltningen blive belyst i forhold til, hvad mere og mindre velfungerende samarbejdsrelationer med socialrådgiverne betyder for pædagogers arbejde med socialt udsatte børn. Samme afsnit afsluttes med en diskussion af pædagogers samarbejde med andre tværfaglige samarbejdspartnere. Derefter følger et opsummerende kapitel om pædagogers handlemuligheder i forhold til socialt udsatte børn. Næste afsnit diskuterer pædagogers viden om socialt udsatte børn og hvordan denne viden kan styrkes.

4.1 Samarbejde med socialforvaltningen

Daginstitutioners og socialforvaltnings udgangspunkt i arbejdet med socialt udsatte børn er forskelligt, og dette forskellige udgangspunkt, har afgørende betydning for samarbejdet. Daginstitutionens arbejde primært er indenfor normalområdet og omfatter alle børn, hvor socialforvaltningens arbejde ligger indenfor særområdet og omfatter særlige børn – herunder socialt udsatte børn³³. Socialforvaltningen er afhængig af, at blandt andre daginstitutionerne spotter og identificerer socialt udsatte børn, mens daginstitutionerne står overfor at få en hverdag til at fungere for alle børn - også de socialt udsatte. Som nedenstående gennemgang viser, er daginstitutionerne i deres arbejde også afhængige af et velfungerende samarbejde med socialforvaltningen for bedre at kunne identificere og handle i forhold til socialt udsatte børn.

Et af de emner, der af pædagogerne bliver fremhævet som vigtigt i flere interviews, er netop samarbejdet med socialforvaltningen om de meget socialt udsatte børn. Det er primært igennem det sociale system, at de meget socialt udsatte eller de truede børn skal hjælpes, og pædagogerne har via Servicelovens § 35 en forpligtigelse til at underrette de sociale myndigheder, hvis de er bekymret for et barns trivsel eller udvikling. Pædagogerne i denne undersøgelse er alle bevidste om denne forpligtigelse, men hvornår de vælger at underrette er baseret på et skøn, og der er, som beskrevet i kapitel 1, institutioner, som indenfor de sidste 3 år ikke har skrevet underretninger eller på anden vis haft kontakt til socialforvaltningen. På baggrund af denne undersøgelse kan det ikke vurderes, om institutionernes skøn er korrekte, eller om de burde underrette i flere tilfælde end de gør.

Det er et klart mønster i, at de svært belastede institutioner underretter socialforvaltningen langt hyppigere end de mellem og mildt belastede institutioner. Af Else Christensens undersøgelse *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn* (1996) fremgår det ligeledes, at der er en klar sammenhæng mellem andelen af truet børn i institutionen og antallet af underretninger, således, at jo højere andel af socialt udsatte børn i institutionen, desto oftere underretter daginstitutionen socialforvaltningen. Hvilket underbygger resultatet fra forrige afsnit om, at de svært belastede

³³ Daginstitutionen har lovgivningsmæssigt (jf. Lov nr. 469 af 7. juni 2001 *Lov om social service*) en forpligtigelse overfor børn med særlige behov ligesom socialforvaltningen, argumentet her er, at det ikke er daginstitutionens primære funktion at varetage børns særlige behov.

institutioner, også er de institutioner, der har de socialt udsatte børn med alvorligste problemstillinger.

I de alvorlige situationer, som pædagogerne omtaler, hvor et barn er meget socialt udsat eller truet, er der ingen af institutionerne i undersøgelsen, der har afstået fra at underrette socialforvaltningen, hvilket stemmer overens med Else Christensens fund (1996). Det er således i grænsetilfældene, at der kan spores forskel på, om institutionerne vælger at underrette socialforvaltningen. I disse sager er det, som tidligere belyst i kapitel 1, af afgørende betydning om forældrene samarbejder, det er dog også af betydning, om daginstitutionen har et løbende samarbejde med socialforvaltningen, og hvilke tidligere erfaringer de har med samarbejdet. I institutioner, hvor man har negative erfaringer med samarbejdet venter man generelt længere med at underrette end i institutioner, hvor man har positive erfaringer.

Det er særligt de svært og mellem belastede institutioner, der har fokus på samarbejdets betydning, hvilket logisk hænger sammen med, at det er disse institutioner, som også har de socialt belastede børn, og derfor indgår i samarbejde med socialforvaltningen løbende. I alt er der 7 af institutionerne³⁴, der har erfaringer med at samarbejde med socialforvaltningen i forbindelse med konkrete børn. De tre resterende institutioner³⁵ har ikke i de sidste 3 år haft så socialt udsatte børn, at et samarbejde eller en underretning til socialforvaltningen har været aktuel. Institutionerne der har været i kontakt med socialforvaltningen deler sig i to grupper; en hvor pædagogerne ikke oplever, at samarbejdet overordnet set fungerer³⁶, og en anden hvor samarbejdet delvist fungerer³⁷.

4.1.1 Manglende samarbejde

For den gruppe af institutioner, som ikke generelt oplever, at samarbejdet med socialforvaltningen fungerer, er der en række forhold, der af pædagogerne anses for at være af betydning. For det *første* får pædagogerne ikke altid tilbagemeldinger på de underretninger på børn, som de sender til socialforvaltningen. En tendens som genfindes i Else Christensens undersøgelse (1996), hvor 30 % af institutionerne oplyser, at de aldrig har modtaget en tilbagemelding på underretningen fra socialforvaltningen. Af pædagogerne i nærværende undersøgelse problematiseres det endvidere, at hvis der kommer en tilbagemelding er det alene med besked om, at underretningen er modtaget, men ikke nærmere oplysninger om, hvad der videre foretages i forhold til barnet eller om underretningen var relevant.

Pædagogerne er bevidste om, at de ikke som følge af Forvaltningsloven (kapitel 8) har ret til, at vide hvordan socialforvaltningen håndterer underretningen. De fremhæver dog, at den manglende viden begrænser deres videre arbejde, særligt i forhold til forældrene, som oftest henvender sig til pædagogerne for at høre til forløbet efter underretningen er sendt. Samtidig mangler pædagogerne en tilbagemelding fra socialforvaltningen i forhold til fremtiden og hvilke forventninger socialforvaltningen har til institutionen. Ønsker man fx løbende underretninger, selvom der ikke er ændrede forhold, ønsker man at inddrage institutionen i løsningen af barnets eventuelle problemer osv.. Pædagogerne udtrykker generel forståelse for, at socialforvaltningen ikke må og skal udlevere personlige oplysninger om barnet og familien, men efterlyser at der samarbejdes på de områder, hvor daginstitutionen kan være en del af socialforvaltningens løsning.

³⁴ A2, C2, D2, E2, B2, C1 og E1

³⁵ B1, A1 og D1

³⁶ A2, E2, B2 og C1

³⁷ C2 og D2

Det *andet* forhold, som spiller en afgørende betydning, særligt for de svært belastede institutioner, hvor der er flere børn med sager i socialforvaltningen er, at der fra pædagogernes side efterlyses et generelt samarbejde. Et samarbejde, der ikke er afhængigt af enkelte børns individuelle problemer, men i stedet baseret på, at der opbygges et kendskab mellem de personer, som møder børn og familier i daginstitutionen og socialforvaltningen. Et sådan kendskab vil medføre, kendskab til hinandens kompetenceområder, samt viden om arbejdsgange og rutiner i både daginstitutionen og socialforvaltningens arbejde. Samtidig vil dette kendskab være en hjælp, når daginstitutionerne identificere et socialt udsat barn og vælger at underrette socialforvaltningen. Både i forhold til at informere om og videresende forældrene til socialforvaltningen, men også i forhold til daginstitutionens viden om socialforvaltningens fremtidige forventninger. Else Christensen viser i sin undersøgelse (93-113; 1996), at der er en sammenhæng mellem information og aktivitet fra socialforvaltningens side og information og aktivitet fra institutionernes side. De institutioner, som oplever en generel begrænset kommunikation og tilbagemelding fra socialforvaltningens side, tager sjældent selv initiativ til at inddrage socialforvaltningen fx i møder med forældrene.

Et *tredje* forhold som pædagogerne er bevidste om har negativ indflydelse på deres samarbejde med socialforvaltningen er en generel stor udskiftning i og mangel på socialrådgivere i de fleste kommuner. Pædagogerne oplever, at samarbejdet bliver besværliggjort, når barnet og familien ofte skifter sagsbehandler. Desuden oplever pædagogerne, at når de henvender sig omkring sen eller manglende handlen på en underretning, at socialforvaltningerne generelt er under stort arbejdspress og ikke har de ressourcer, der skal til for at reagere på underretningerne. Disse forhold skaber bekymring og frustration blandt pædagogerne, som i disse situationer har svært ved at se effekten af at underrette socialforvaltningen.

4.1.2 Gode samarbejdsrelationer

Den gruppe af institutioner der oplever at samarbejdet med socialforvaltningen fungerer nogenlunde har tæt og hyppig kontakt med socialforvaltningen. Det er institutioner, der har forholdsvis ofte kontakt til socialforvaltningen, enten via møder eller hyppige underretninger. Herigennem er der opbygget indsigt i hinandens arbejdsopgaver og prioriteringer, men også et personkendskab mellem pædagoger (leder) og sagsbehandlere, som letter forståelsen. Der er ikke tale om, at daginstitutionerne fra socialforvaltningen får videregivet personlige eller private oplysninger om børnene og familierne, men om at de inddrages både i møder med familien og socialforvaltningen og i forhold til løsningsmodeller, der involverer daginstitutionen.

Else Christensen finder i sin undersøgelse (93-113; 1996), at de institutioner der i forvejen har en god kontakt til socialforvaltningen også hyppigere inddrager og informerer socialforvaltningen. Samme undersøgelse viser endvidere, at 58 % af institutionerne har modtaget skriftligt materiale fra centralt hold i kommunen om socialt udsatte børn. I denne undersøgelse har 8 ud af 10 institutioner modtaget skriftligt materiale fra centralt hold om socialt udsatte børn (jf. Paper 3). Der er forskelle i materialet, men generelt var institutionerne tilfredse med at have det, og en del af institutionerne anvendte det aktivt både i forhold til, hvornår de skulle handle i forhold til konkret tegn hos et barn, og i forhold til at udarbejde underretninger. Det skal her fremhæves, at det langt fra altid er socialforvaltningen, der står bag det skriftlige materiale om socialt udsatte børn, som fremsendes til institutionerne. I flere tilfælde er det den forvaltning, som har ansvaret for daginstitutionssområdet, som har udarbejdet materialet, hvorfor det ikke nødvendigvis kendes i

socialforvaltningen. Der er således ikke nødvendigvis tale om, at materialet fremmer eller har fokus på samarbejdet mellem institution og socialforvaltning.

En enkelt institution i undersøgelsen har deltaget i et samarbejde med socialforvaltningen om at udarbejde en fælles handleguide, for hvordan kontakten mellem daginstitutioner og socialforvaltning skal forløbe. Handleguiden er lavet ud fra principper om, at retssikkerhedsloven overholdes, samtidig med at daginstitutionerne informeres og inddrages i processen, således at barnet og familien modtager den bedst mulige støtte og hjælp fra begge instanser.

Flere af de institutioner, der ikke har stor erfaring med at underrette eller samarbejde med socialforvaltningen om enkelte socialt udsatte børn, fremhæver fordelene ved at have et tværfagligt team til rådighed, som de kan trække på i grænsetilfælde. Institutionerne kan anonymt drøfte et barn på et møde i et kommunalt tværfagligt team, der oftest er sammensat af en række fagpersoner fx sagsbehandler, sundhedsplejerske og psykolog. Det tværfaglige team kan på mødet komme med råd og vejledning til institutionen, både i forhold til underretning, men også i forhold til konkrete pædagogiske tiltag eller eksterne handlemuligheder. Det er op til institutionen selv, hvordan rådene følges og omsættes til praksis.

4.1.3 Andet tværfagligt samarbejde

Det er langt fra altid, at pædagogerne har behov for at involvere socialforvaltningen i forhold til et socialt udsat barn. I mange sammenhænge fortæller pædagogerne, at det som barnet har behov for er at blive udredt og måske ekstra støtte i daginstitutionen. I disse situationer skriver institutionerne ikke underretninger eller kontakter socialforvaltningen, men en række andre samarbejdspartnere som fx den pædagogiske konsulent, støtteteamet, pædagogisk- og psykologiskrådgivning, alt efter, hvilken struktur, der er i den enkelte kommune. De fleste af institutionerne i denne undersøgelse beskriver dette tværfaglige samarbejde som værende tungt og indeholdende en række barriere. En pædagog beskriver det således:

Når der en sjælden gang bliver bevilliget støtte, det er nemlig meget svært at få, så får man noget kontakt til støtteteamet, fordi man jo også laver en handleplan. Men hvis der bliver bevilget en, så har man nogle opfølgende møder med støtteteamet, hvor en fra støtteteamet også går ind, hvor man evaluere lidt på det. [...] man prøver tit nogle andre ting først, og så kan det være, at man beslutter at søge støtte, og så tænker man 'hold da op så skal jeg lave en funktionsbeskrivelse'. Det skal være en ordentlig gennemgribende beskrivelse, og det er ikke bare lige et par sider [...] Man skal mindst bruge 15 timer på at lave sådan en, men man har ingen timer til det, og det er sådan noget der er svært, for man bliver næsten stresset inden man går i gang. [...] Man kan også få støtteteamet ud at observere et barn, problemet med det er bare, at vi har oplevet, at vi sendte indstillingen af sted sidst i marts og hun kom sidst i august og lavede observationerne.

(Pædagog i den mellem belastede institution B2)

I den første del af processen, hvor det vurderes, at et socialt udsat barn har behov for ekstra ekstern hjælp, viser det sig som en barriere for pædagogerne, at finde tid og ressourcer til at søge de eksterne samarbejdspartnere på den korrekte måde. Det tager tid og overvejelser at komme med præcise og relevante beskrivelser af barnet, og pædagogerne føler ikke, at der i deres normeringer og ressourcer er afsat tid til dette arbejde. Pædagogerne har dårlig samvittighed, både overfor kollegaer og børn, når de trækker sig tilbage fra hverdagslivet, for at udarbejde beskrivelserne til de eksterne samarbejdspartnere. Samtidig problematiserer flere af pædagogerne, at de ikke er uddannet

til at lave sådanne specifikke beskrivelser af børn med vanskeligheder, og at det derfor tager ekstra tid og ressourcer. Pædagogerne giver endvidere udtryk for, at de til tider er usikre på, hvad det er, som forventes af dem i forhold til beskrivelserne.

Denne problematik berører Charlotte Højholt (1996) i kapitlet *Udvikling gennem deltagelse* i forhold til lærers oplevelser. Der er tale om, at bestemte ord og begreber åbner døre, som Højholt beskriver som 'nøglen til at få eksperten i tale'. Det er denne 'nøgle' af rigtige ord og begreber pædagogerne skal forsøge at finde frem til i deres beskrivelser af det enkelte socialt udsatte barn. Denne 'nøgle' er ofte konkretiseret i forskellige regler og procedurer og regler for henvisning, som det derfor er afgørende at pædagogen kender til, hvis ansøgningen skal komme igennem nåleøjet og den relevante støtte bevilges. Denne diskussion ligger op til en overvejelse omkring, om det er de socialt udsatte børn med størst behov, der modtager ekstra støtte og hjælp, eller om det måske er de børn, hvis pædagoger har den rigtige 'nøgle' til at åbne for ekspertsystemernes tildeling af støtte og hjælp.

I den forbindelse problematiseres det videre af Charlotte Højholt (1996), at man traditionelt set tildeler ekstra ressourcer til enkeltbørn med særlige problemer. Ekspertsystemernes forståelser af problemer knytter sig til det enkelte individ og har en individorienteret forståelse af problemer (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Denne forståelse gør, at pædagoger (eller lærer) er tvunget til at henføre problemer til enkelte børn, selvom de i hverdagen står med problemkomplekser, der oftest vedrører gruppen af børn og deres relationer. Kun når pædagogerne kan udpege et barns særlige problemer lukkes der op for ekstra ressourcer, bevillinger, tid osv. Af interviewene fremgår det, at pædagogerne ofte mener, at en bredere støtte til børnegruppen som helhed vil kunne afhjælpe problemer bedre og hurtigere. En institution forslår, at man i institutionen kunne have en ekstra pædagog ansat med særlig viden om socialt udsatte børn og de problematikker det medføre, og at denne pædagog kunne trækkes ind, så snart der opstår problemer eller vanskeligheder, som kræver ekstra støtte. Pædagogerne efterlyser, at hjælpen og støtten skal være nærværende og tilstede i hverdagen, når problemerne identificeres.

I anden del af den proces det er at skaffe ekstra hjælp til et socialt udsat barn, hvor hjælpen er bevilget, fremhæver pædagogerne, at selve kontakten til ekspertsystemerne og den eksterne hjælp kan være problematisk. For det *første* kan der gå lang tid fra behovet fastslås af pædagogerne og ansøgningen om hjælp afsendes til, at der træffes afgørelse om, hvorvidt hjælpen bevilges. For det *andet* kan der gå lang tid fra hjælpen er bevilget til at barnet og institutionen modtager hjælpen. Denne langsomhed i systemet får pædagogerne til, at tale om;

[...] *da hjælpen kom, ja, så var der gået en barndom, og han skulle videre i skole.*
(Pædagog i den svært belastede institution C2).

En del institutioner oplever endvidere barrierer i forhold til samarbejdet med den eksterne hjælp og ekspertsystemerne, når denne hjælp først er bevillet. Hjælpen vurderes til tider at være mangelfuld. Der er ikke støttetimer nok, eller den person som skal have timerne, har for lidt erfaring og viden om socialt udsatte børns vanskeligheder og problemer, således at der i hverdagen ikke er tale om en reel hjælp eller støtte (jf. Ottosen og Bengtsson 2002). En række af de eksterne centrale tilbud, som nogle kommuner har etableret fx med særlige hjælpegrupper vurderes mere positivt, men opfattes alene som et tilbud til barnet og ikke institutionen eller gruppen som helhed (jf. Højholt 1996).

Overordnet set finder de fleste af de interviewede institutioner, der har erfaring med eksterne samarbejdspartnere og støtte, at der er tale om begrænset hjælp. Kun i de situationer, hvor der igennem længere tid er tale om et enkelt barn med alvorlige problemer modtager længerevarende støtte opleves støtten som sufficient.

4.1.4 Opsamling

Alt tyder på, at når pædagoger identificere børn, der er meget socialt udsatte, så underretter de socialforvaltningen. Om der etableres et frugtbart samarbejde mellem daginstitutionen og socialforvaltningen om socialt udsatte børn er mere tvivlsomt. I flere institutioner opleves samarbejdet som mangelfuldt. Socialforvaltningen orienterer ikke institutionen om underretningens relevans eller om fremtiden. Der er i de fleste institutioner ikke et generelt samarbejde mellem socialforvaltningen og daginstitutionen om socialt udsatte børn, hvilket efterlyses. Pædagogerne oplever, at en stor udskiftning i sagsbehandlere i socialforvaltningen gør det svært at etablere et samarbejde og betyder, at der til tider ikke handles på underretninger.

Enkelte institutioner oplever, at samarbejdet med socialforvaltningen fungerer nogenlunde bl.a. fordi man har et tæt og løbende samarbejde, eller har udarbejdet fælles retningslinier eller som institution har et tværfagligt team til rådighed.

Det øvrige tværfaglige samarbejde med andre eksterne systemer om socialt udsatte børn opleves generelt af pædagogerne som tungt og ressourcekrævende. For at få socialt udsatte børn får bevilliget ekstra hjælp og støtte. Samtidig er der en række tidskrævende regler og procedure, der skal følges, og ofte er det afgørende at lave beskrivelser af børnene, som indeholder de rigtige ord og betegnelser til at åbne op for hjælpen. Selve hjælpen beskrives som langsom og mangelfuld både i forhold til tid, men også i forhold til de behov barnet og institutionen har.

4.2 Handlemuligheder

Pædagogernes handlemuligheder i forhold til de socialt udsatte børn er allerede blevet beskrevet og belyst i de foregående kapitler og afsnit. Dette afsnit er medtaget for samlet at præsentere de handlemuligheder, som pædagogerne har i forhold til socialt udsatte børn. Handlemulighederne kan for at skabe overblik inddeles i tre typer af handlemuligheder.

For det *første* har pædagogerne en række handlemuligheder i hverdagen. Handlemulighederne i hverdagen er dem, som pædagogerne i videst muligt omfang søger til, når de har identificeret et socialt udsat barn. Den pædagogiske praksis tilrettelægges i forhold til barnets særlige behov, og barnet drøftes mellem personalet internt og på møder. Der udarbejdes mere eller mindre eksplicit en plan for, hvordan barnet og barnets problemer skal håndteres. Oftest er der tale om, at pædagogerne i en periode er særligt opmærksomme på barnet. Det kan være svært at skelne dette tiltag fra selve identifikationen af barnet som socialt udsat, da der er tale om sideløbende processer, hvor barnet både observeres og støttes i forhold til sine vanskeligheder (jf. Kapitel 1: *Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn*).

For det *andet* har pædagogerne handlemuligheder overfor forældrene via inddragelsen af dem i et samarbejde omkring det socialt udsatte barn. Denne handlemulighed er beskrevet i Kapitel 1: *Pædagogers identifikation af socialt udsatte børn*, idet der igen er tale om, at inddragelsen af forældrene er en del af selve identifikationen, såvel som en af pædagogernes handlemuligheder.

Den tredje og sidste gruppe af handlemuligheder er at kontakte eksterne samarbejdspartnere. I modsætning til de to andre typer af handlemuligheder, så er kontakten til eksterne samarbejdspartnere oftest afgrænset fra selve identifikationsprocessen. Som vist i ovenstående afsnit er det afgørende i denne kontakt, at pædagogerne meget klart og tydeligt har identificeret barnet. I enkelte tilfælde kan der være tale om, at eksterne samarbejdspartnere indgår i identifikationen fx observationsteam eller psykolog, men også i disse situationer er der tale om, at pædagogerne skal have en veldokumenteret bekymring for barnet, og dermed allerede identificeret og beskrevet en del af barnets vanskeligheder.

Generelt efterlyser pædagogerne i denne undersøgelse flere handlemuligheder i forhold til at identificere og handle på socialt udsatte børns problemer. Der er ikke afsat ressourcer eller tid til arbejdet med de socialt udsatte børn, hvilket betyder, at andet arbejde bliver tilsidesat, og at det til tider opleves som en belastning at skulle identificere og handle i forhold til de socialt udsatte børn. Samtidig efterlyses det, at de eksterne handlemuligheder skal være hurtigt tilgængelige og fleksible.

4.3 Pædagogers viden

Et dilemma som står klart frem i interviewene er skellet mellem den almene pædagogik og specialpædagogikken. Daginstitutionerne er i udgangspunktet et alment tilbud indenfor normalområdet og pædagogerne har oftest interesse for og en uddannelse i almen pædagogik. Det er med andre ord ikke det særlige eller specielle, der er udgangspunktet for pædagogernes arbejde i daginstitutionerne, og heller ikke i fokus for størstedelen af pædagoguddannelsen (jf. Paper 2). Daginstitutionspædagogernes primære arbejde såvel som viden er relateret til almindelige børn og deres normale udvikling³⁸. Samtidig skal daginstitutionerne (næsten) kunne rumme alle børn, også de børn som er særlige og har særlige behov. De socialt udsatte børns tilstedeværelse er en logisk konsekvens af daginstitutionernes almenhed – at den er for alle børn – men fokus er primært på de almindelige børn, hvilket betyder, at de socialt udsatte børn er en underordnet kategori.

Den underordnede position viser sig i forhold til pædagogernes viden om socialt udsatte børn. I interviewene fremhæves det gentagne gange, at pædagogernes kærneviden er i forhold til almindelige børn og deres udvikling, og at det er på baggrund heraf, at man vurderer børnene og dermed finder frem til eventuelt socialt udsatte børn. Sammenligningen til det normale kommer, som i nedenstående citat, frem i flere interviews:

Meget af det her, det er sådan fingerspids gefühl, at man er vant til, at et 4 års barn kan kapere det og det, hvis de så begynder at hyle i en situation, for at gå ud og hente en mælk i køleskabet, hvor man tænker, hvor svært kan det være? Hvis det lige pludselig er et problem, så reagere man på det, det behøver ikke at være noget alvorligt, det kan bare være, at der er en situation, der lige pludselig bliver uoverskuelig for ungen, eller at de taber noget på gulvet, og et af de andre børn siger 'ha', og så begynder de at hyle. Det er ikke normalt.
(Pædagog i den svært belastede institution A2)

³⁸ Det skal her nævnes, at C2 adskiller sig fra de andre institutioner på dette område, idet den høje andel af socialt udsatte børn betyder, at disse børn udgør majoriteten i børnegruppen, og at pædagogikken i institutionen i høj grad er tilrettelagt ud fra disse børns særlige behov. Pædagogerne besidder i denne institution stor viden om socialt udsatte børn og deres særlige problemstillinger.

Pædagogerne har viden om, hvordan børn almindeligvis udvikler sig, og det er denne, som kommer i spil, når de skal identificere socialt udsatte børn. Som pædagogen, der i citatet henviser til sin erfaring med, hvad der er normalt for et 4-årigt barn. I interviewene henviser næsten ingen af pædagogerne til teoretiske viden om socialt udsatte børn. Flere af pædagogerne fortæller, at de ikke har specifik teoretisk viden om socialt udsatte børn, hverken fra deres grunduddannelse eller fra efteruddannelse. Den viden de har om socialt udsatte børn har de samlet op igennem deres arbejde med børnene. I flere institutioner efterlyses mere viden om socialt udsatte børn. Særlige kurser eller projekter omkring socialt udsatte børn anbefales af de institutioner, der har været på sådanne forløb. Pædagogerne er således generelt interesseret i at opkvalificere deres viden (se også Nørregård-Nielsen 2006). Pædagogerne anser det dog ikke generelt for et problem i deres arbejde, at de ikke har teoretisk viden om socialt udsatte børn. Deres øvrige faglige viden om børn, samt deres erfaring er medvirkende til, at de i langt de fleste tilfælde mener, at de har de faglige redskaber og viden til at kunne identificere og handle i forhold til socialt udsatte børn.

Cathrine Jespersen problematiserer i arbejdsrapporten *Socialt udsatte børn i dagtilbud* (2006) den pædagogiske viden på baggrund af overvejelser om, at den eksisterende viden om socialt udsatte børn forbliver lokal og dermed ikke almen kollektiv viden blandt pædagoger. Jespersen skriver: *Der syntes i fagpædagogiske miljøer at være viden om håndteringen af socialt udsatte børn, men da denne viden ikke er samlet og analyseret i forskningsmæssig forstand, bliver den ikke til 'common knowlegde'. Den vedbliver altså med at være praksisviden, som kun udbredes i snævre og begrænsede kredse* (Jespersen 2006; 17). Der er med andre ord tale om, at den eksisterende pædagogfaglige viden om socialt udsatte børn ikke systematiseres eller underlægges videnskabelig efterprøvning. Hermed er det ikke til at udpege, hvilke metoder og værktøjer der virker og ej heller at påvise deres effekt i forhold til socialt udsatte børn.

Af alle pædagoger i interviewene fremhæves endvidere erfaring, som langt den vigtigste kilde til deres viden om socialt udsatte børn. Ikke alene deres egen erfaring, men også kollegaers erfaring og den samlede erfaringsopsamling i daginstitutionen. Den afgørende betydning, som pædagogerne tillægger erfaringen kan ses i sammenhæng mellem det, som Charlotte Højholt i artiklen *Udvikling gennem deltagelse* (1996) beskriver som; *den åbenlyse kløft mellem teori og praksis* (51; 1996). Kløften består i, at den teoretiske viden om socialt udsatte børn og deres problemer i høj grad har fokus på individuelle træk (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)), men at pædagogerne oplever en praksis, hvor de individuelle træk viser sig i et komplekst samspil med andre. Der er således tale om, at teoriudviklingen ikke passer til den praksis pædagogerne oplever, hvorfor anvendeligheden for pædagogerne forsvinder (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)).

En anden vigtig pointe i denne sammenhæng er pædagogikkens erfaringsbaserede tradition for vidensopsamling og vidensproduktion. Selve pædagogikken er baseret på erfaring og en fremhævelse og vægtning af erfaring som grundlaget for viden (Tuft 2003). Det er med andre ord i erfaringen at pædagogikken skabes, og det bliver derfor umuligt for den enkelte pædagog ikke at tillægge sin erfaring stor vægt og betydning i forhold til sit arbejde. Det skal i denne forbindelse nævnes, at Lunden i sin undersøgelse *Att identifiera omsorgssvikt hos förskolebarn* finder (2004) finder, at nyuddannede pædagoger hyppigere end ældre kollegaer korrekt identificerede socialt udsatte børn, og at de ældres større erfaring ikke, havde den positive effekt, som den tilskrives af pædagogerne i denne undersøgelse.

4.3.1 Manglende ord og begreber

Erfaringsbaseret viden kan være svær at få hånd om, for hvad dækker den faktisk over, og hvordan formidles den videre? Dette problem viser sig i flere af interviewene, hvor pædagogerne har svært ved præcist at fortælle, hvad det er, som konkret bekymrede dem ved et barn. En af pædagogerne fortæller:

Jamen, det er svært at sige hvad det er som bekymrer, men det er en mavefornemmelse, og den kan du godt stole på. Den holder hver gang.

(Pædagog i den mellem belastede institution B2)

Ved at tilskrive sin viden og bekymring til en 'mavefornemmelse' eller, som i et tidligere citat, 'fingerspids gefühl' bliver det umuligt for andre, at opnå indsigt i, hvad der tænkes på eller tales om. Det bliver uklart, hvad denne 'mavefornemmelse' er baseret på og hvad den indeholder. Hermed opstår der usikkerhed omkring, om det er de samme tegn og forhold som bekymrer pædagogerne, hvis de alene henviser til den tavse viden, der ligger i bestemte ikke italesatte fornemmelser og følelser.

Den manglende italesættelse kan hænge sammen med, at pædagogerne mangler ord og begreber, der kan afdække præcist, hvordan de oplever socialt udsatte børn i daginstitutionen (jf. Højholt 1996). De ord og begreber som er til rådighed for beskrivelser af socialt udsatte børn er i vidt omfang baseret på videnskabelige paradigmer (jf. Forskningsoversigten (Paper 1)). Paradigmer som pædagogerne via deres uddannelse ikke har fuldt overblik over (jf. Paper 2), og som ligger langt fra den praksis pædagogerne oplever i hverdagen, hvorfor de kommer til at fremstå begrænsende frem for beskrivende for de situationer og problemer pædagogerne oplever.

Det kunne fremstå som, at pædagogerne i deres arbejde med at identificere og handle i forhold til socialt udsatte børn mangler ord og begreber, som kan indfange, netop den kompleksitet de oplever omkring de socialt udsatte børn. Ord og begreber, der tager højde for den særlige kompetence pædagogerne har i forhold til børnene og gøre dem bedre til, at beskrive de socialt udsatte børn på baggrund af deres særlige kompetenceområder. Hvilket på sigt også vil kunne styrke deres position i forhold til andre vidensområder og eksterne samarbejdspartnere.

Det som denne undersøgelse kan udpege, som pædagogernes særlige forcer og kompetenceområde i forhold til identifikationen af socialt udsatte børn er for det *første*, at pædagoger som de eneste professionelle ser barnet dagligt og dermed får indgående personligt kendskab til barnet. For det *andet* har pædagogerne daglig kontakt til forældrene og kan observere forældrenes samspil med barnet. For det *tredje* ser pædagogerne barnet i samspil med andre børn – observationer andre professionelle ikke har adgang til. Det er på disse punkter, at pædagogerne har og oparbejder unik viden om barnet, og det er disse punkter, som udgør deres særlige kompetenceområde.

Hvis pædagogerne skal blive bedre til at formidle og begrebsliggøre deres viden, både overfor hinanden og andre professionelle og samarbejdspartnere, er det vigtigt, at de bliver mere bevidste om, hvori deres unikke kompetencer i forhold til socialt udsatte børn ligger. Herigennem får de mulighed for, at kommunikere deres viden om socialt udsatte børn videre på en relevant og sammenhængende måde, der tager højde for det enkelte barns vanskeligheder, såvel som de særlige institutionelle rammer daginstitutionen udgør.

4.3.2 Opsamling

Daginstitutionspædagogers viden retter sig mod normalområdet, og det er med baggrund i denne viden de identificere og vurdere socialt udsatte børn. Pædagogernes viden om teoretiske forståelser af socialt udsatte børn er begrænset, i stedet er deres viden knyttet an til både deres egen og institutionens fælleserfaring med børn i almindelighed og socialt udsatte børn i særdeleshed.

Pædagogerne har til tider svært ved, at kommunikere deres bekymring omkring socialt udsatte børn videre på en faglig relevant måde. Der henvises til personlige fornemmelser og følelser frem for faglige begreber. Den faglige kommunikation kan styrkes, hvis der udvikles faglige ord og begreber, som tager højde for pædagogernes særlige kompetenceområder - at pædagogerne ser barnet dagligt, at pædagogerne har daglig kontakt til forældrene og at pædagogerne ser barnet i samspil med andre børn.

4.4 Delkonklusion 3

Socialt udsatte børns problemer og særlige behov kan ikke altid imødekommes af daginstitutionen, i disse situationer har daginstitutionerne en række samarbejdspartnere. I forhold til de børn pædagogerne beskriver som alvorligt socialt udsatte er den vigtigste samarbejdspartner socialforvaltningen. Daginstitutionen har pligt til at underrette socialforvaltningen om bekymringer for socialt udsatte børn, og vil gerne indgå i et samarbejde med socialforvaltningen om gensidige forventninger og fremtiden. Dette samarbejde fungerer langt fra altid optimalt, og daginstitutionerne føler sig ofte koblet af i forhold til socialforvaltningens arbejde omkring de socialt udsatte børn. Enkelte institutioner beretter dog om succes med at opbygge et nogenlunde velfungerende samarbejde.

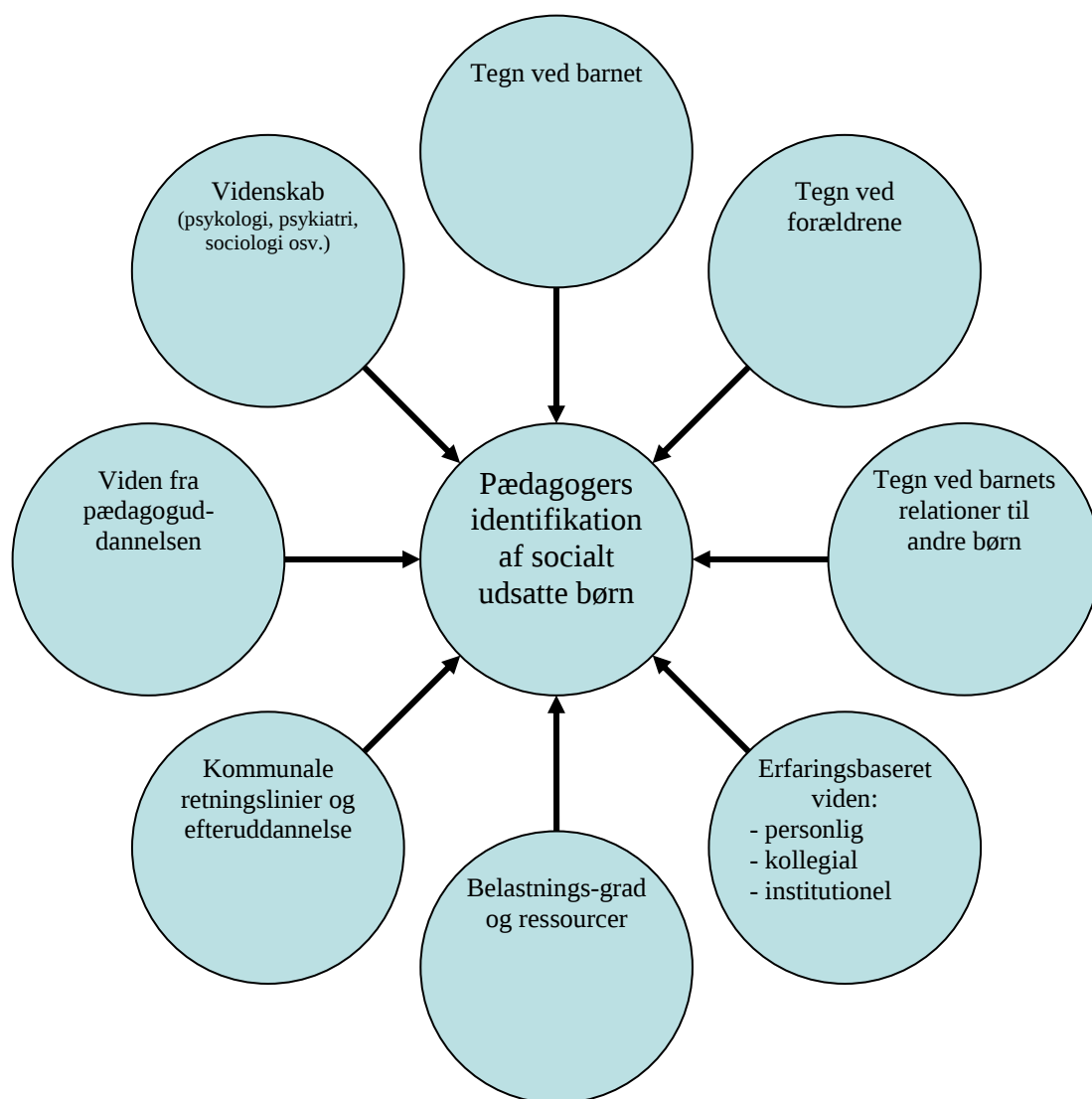
Samarbejdet med andre tværfaglige instanser anses af pædagogerne ligeledes ofte som problematisk, da omfattende regler og procedurer betyder øget arbejdspress og at hjælpen ofte kommer med stor forsinkelse. Den tilgængelige hjælp er ikke altid relevant eller brugbar.

Pædagogerne har en række handlemuligheder i forhold til de problemer og behov socialt udsatte børn har. De handlemuligheder pædagogerne har i hverdagen i forhold til barnet er tæt knyttet sammen med selve identifikationsprocessen i forhold til barnets problemer og behov. Det er i høj grad de eksterne handlemuligheder via eksterne samarbejdspartner, som kræver veldokumentet beskrivelser af det socialt udsatte barns problemer.

Pædagogers viden knytter sig især til normalområdet og børns almindelige udvikling, og det er på baggrund af denne viden de spotter socialt udsatte børn. Deres teoretiske viden om socialt udsatte børn er begrænset, og det er især erfaringsbaseret viden, de trækker på, når de skal identificere socialt udsatte børn. Pædagogerne har til tider vanskeligt ved at kommunikere deres viden, hvilket hænger sammen med, at de mangler ord og begreber i forhold til deres særlige kompetenceområde.

Kapitel 5: Konklusion

Formålet med dette paper har været at belyse, hvordan daginstitutionspædagoger i deres daglige arbejde identificerer socialt udsatte børn. Igennem paperet har der udfoldet sig en lang række af forskellige faktorer, der har indflydelse på pædagogernes identifikation af socialt udsatte børn. Ikke alene tegn ved barnet og familien har indflydelse på, hvornår et barn anses for at være socialt udsat, men også forhold som institutionens belastningsgrad og pædagogernes viden spiller ind, når et barn identificeres som socialt udsat. Nedenstående figur 2 viser samlet de faktorer, der har indflydelse på pædagogernes identifikation.

Figur 2: Faktorer der har indflydelse på pædagogers identifikation af socialt udsatte børn³⁹

³⁹ De forskellige faktorer er i figuren sidestillet, men som det fremgår af selve analysen er der tale om faktorer på forskellige niveauer (individuelle faktorer såvel som samfundsmæssige faktorer).

Der er tale om, at identifikationen af socialt udsatte børn er betinget af en række forhold, som både knytter sig til det enkelte barn og den enkelte pædagog, men også til en række institutionelle og samfundsmæssige vilkår. Det er således ikke muligt at opstille en simpel model for, hvornår og hvordan pædagoger identificerer et barn som socialt udsat, i stedet er der tale om forløb og om samspil mellem faktorer – hvorfor det giver mening at anskue pædagogernes identifikation af socialt udsatte børn, som en identifikationsproces. Dette understøttes af, at selve identifikationen ikke altid kan adskilles fra pædagogernes handlen fx at forældresamarbejdet både leder til bedre identifikation af barnet, såvel som fokus og handlen i forhold til at afhjælpe problemerne.

En række af de faktorer, der indvirker på identifikationsprocessen knytter sig til de tegn som viser sig hos barnet, barnets familie og barnets relationer i institutionen (jf. figur 2). For pædagogerne er ikke tale om, at det er specifikke tegn, der viser om et barn er socialt udsat i stedet er det tegnets hyppighed, samspil med andre tegn og varighed. Pædagogerne trækker i deres beskrivelser af identifikationsprocessen primært på psykologisk viden og forklaringsmodeller. Det er også på baggrund af mere eller mindre eksplicite psykologiske teorier, at de socialt udsatte børns særlige behov forstås.

De strukturelle forhold har afgørende betydning for pædagogernes identifikation af socialt udsatte børn. Særligt institutionernes belastningsgrad - antallet af socialt udsatte børn i institutionen - er afgørende. De 'svært belastede' institutioner i undersøgelsen er dobbelt belastede, idet de både har flest socialt belastede børn, såvel som de børn der er alvorligst udsat. Samtidig tilføres der ofte ikke ekstra ressourcer til disse institutioner, hvilket pædagogerne påpeger særligt påvirker handlemulighederne overfor socialt udsatte børn.

Pædagogernes identifikation af socialt udsatte børn knytter sig til pædagogernes samarbejde med eksterne samarbejdspartnere, særlig socialforvaltningen. Samarbejdet opleves af pædagogerne tit som besværligt og tungt. Endvidere har pædagogerne til tider svært ved at begrebsliggøre og formidle deres viden om de socialt udsatte børn videre, idet der i høj grad er tale om erfaringsbaseret, og ikke teoretisk, viden. Pædagogerne efterlyser generelt flere ressourcer, mere viden og flere handlemuligheder i arbejdet med socialt udsatte børn.

I undersøgelsen fortæller pædagogerne, at de i vidt omfang i hverdagen kan identificere socialt udsatte børn, særligt hvis de er alvorligt udsatte. Alligevel finder de det svært at beskrive, hvornår børn er socialt udsat og hvad det generelt er de finder bekymrende - særligt i grænsetilfælde, hvor der er tvivl om barnet er socialt udsat. Endvidere fremstår det uklart for pædagogerne, hvordan de skal handles i forhold til socialt udsatte børn, når de er identificeret. Pædagogerne oplever generelt problemer omkring manglende ressourcer og normering både i forhold til identifikationsprocessen og de efterfølgende handlemuligheder.

Litteratur

Andersen, Peter Ø. og Kampmann, Jan 2002 *Børns legekultur*. København: Gyldendal Uddannelse.

Bengtsson, Tea Torbenfeldt 2006 *Paper 2: Pædagoguddannelsens indhold i forhold til identifikationen af socialt udsatte børn*. Under udgivelse. Arbejdspapir. Socialforskningsinstituttet.

Broberg, Anders mfl. 2005 *Klinisk børnepsykologi: Udvikling på afveje*. København: Hans Reitzel.

Bryderup, Inge M. mfl. 2000 *Pædagogmedhjælpernes arbejde i daginstitutioner for de 0-6-årige*. København: Danmarks Pædagogiske institut.

Christensen, Else 1992 *Omsorgssvigt? En rapport om de 0-3-årige baseret på sundhedsplejerskers viden*. København: Socialforskningsinstituttet 92:07.

Christensen, Else 1996 *Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn – en undersøgelse af 769 daginstitutioner*. København: Socialforskningsinstituttet 96:5.

Christensen, Else 2000 *Det 3-årige barn. Rapport nr. 3 fra forløbsundersøgelsen af børn født i 1995*. København: Socialforskningsinstituttet 00:10.

Christensen, Else 2004 *7-årige børn med anden etnisk baggrund. Forældrenes ressourcer, børnenes udvikling, skolestart og kontakt med socialforvaltningen*. Socialforskningsinstituttet 04:28.

Christensen, Else og Sloth, Dorthe Agerlund 2005 *Børn med anden etnisk baggrund ved skolestart. Fra tredje dataindsamling i børneforløbsundersøgelsen af børn med anden etnisk baggrund end dansk*. København: Socialforskningsinstituttet 05:05.

Dencik, Lars mfl. 1988 *Barnens två världar*. Falköbing: Esselte Studium AB.

Diderichsen, Agnete 1997 *Omsorg for de 2-6 årige: børns omsorgsbehov – set gennem børnenes egne udtryk*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

Egelund, Tine 1997 *Beskyttelse af barndommen. Socialforvaltningers risikovurdering og indgreb*. København: Hans Reitzels Forlag.

Egelund, Tine og Hestbæk, Anne-Dorthe 2004 *Anbringelse af børn og unge udenfor hjemmet. En forskningsoversigt*. København: Socialforskningsinstituttet 03:04

Egelund, Tine; Hestbæk, Anne-Dorthe og Andersen, Dines 2004 *Små børn anbragt uden for hjemmet. En forløbsundersøgelse af anbragte børn født i 1995*. København: Socialforskningsinstituttet 04:07.

Egelund, Tine og Thomsen, Signe 2002 *Tærskler for anbringelse. En vignetundersøgelse om socialforvaltningers vurderinger i børnesager*. København: Socialforskningsinstituttet 02:13.

- Ejernæs, Morten mfl. 2004 *Social opdrift – social arv*. København: Akademisk Forlag.
- Ekspertgruppen om Social arv 1999 *En oversigt over foreliggende forskningsbaseret viden*. København: Socialforskningsinstituttet 99:9.
- Ellegaard, Tomas 2000 *Én institution – forskellig barndom. Sociale forskelle i børnehaveliv*. København: Gyldendalsk Boghandel, Nordisk Forlag A/S.
- Espersen, Laila Dreyer 2004 *Risikobørn i et mestringsperspektiv. Daginstitutionens mulige rolle i risikobørns mestring af tilværelsen*. Speciale ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Gulløv, Eva 1999 *Betydningsdannelse blandt børn*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S.
- Højholt, Charlotte 1996 *Udvikling gennem deltagelse*. I Højholt, Charlotte og Witt Gunnar i 'Skolelivet Socialpsykologi. Nyere socialpsykologiske teorier og perspektiver'. København: Unge Pædagoger.
- Jacobi, Ann 1991 *Omsorg for de 2-6 årige: Omsorgsarbejde og omsorgsformer i daginstitutionen*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Jensen, Bente 2005 *Kan daginstitutioner gøre en forskel? En undersøgelse af daginstitutioner og social arv*. København: Socialforskningsinstituttet 05:08.
- Jespersen, Cathrine 2006 *Socialt udsatte børn i dagtilbud*. Arbejdspapir. København: Socialforskningsinstituttet.
- Killén, Kari 2005 *Omsorgssvigt er alles ansvar*. København: Hans Reitzel.
- Lov nr. 469 af 7. juni 2001 *Lov om social service*. Socialministeriets hjemmeside/ Retsinfo.
- Lundén, Karin 2004 *Att idenrifiera omsorgssvikt hos förskolebarn*. Göteborg: Psykologiska Institutionen, Göteborgs Universitet.
- Ministerudvalget for negativ social arv og social mobilitet 2003 *En god start til alle børn*. København: Socialministeriet. Sekretariatet for social arv.
- Morgan, David L. 2002 *Focus group interviewing*. I Gubrium, Jaber F. and Holstein, James A. 'Handbook of interview research. Context and Method'. Sage Publications, Inc.
- Nørregård-Nielsen, Esther 2006 *Pædagoger i skyggen. Om børnehavepædagogers kamp for faglig anerkendelse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Ottosen, Mai Heide 2006 *Paper 1: Diagnosticering af socialt udsatte småbørn – set fra et forskningsperspektiv*. Under udgivelse. Arbejdspapir. København: Socialforskningsinstituttet.

Ottosen, Mai Heide og Bengtsson, Tea Torbenfeldt 2002 *Et differentieret fællesskab. Om relationer i børnehaver, hvor der er børn med handicap*. København: Socialforskningsinstituttet 02:24.

Palludan, Charlotte 2005 *Børnehaven gør en forskel*. København: Danmarks pædagogiske Universitets Forlag.

Schultz Jørgensen, Per mfl. 1993 *Risikobørn; Hvem er de – hvad gør vi?: Udarbejdet for Det Tværministerielle Børneudvalg*. København: Sikon.

Sigsgaard, Erik 2001 *Børn og institutioner*. København: Tiderne skifter.

Sivertsen, Morten Behrens 2006 *Paper 3: Handleplaner*. Under udgivelse. Arbejdspapir. Socialforskningsinstituttet.

Socialministeriet 2006 *Bekendtgørelse af lov om social service. Lovbekendtgørelse nr. 699 af 07/06/2006*. Socialministeriets hjemmeside/ Retsinfo.

Tuft, Karsten 2003 *Barndomsforståelse alder og tid, væren og udvikling*. Arbejdspapir baseret på manuskript til konferencen "Alder, generation og livscyklus- et nyt forskningsfelt?" ved Center for Kulturforskning, Århus, 27. februar 2003.

Undervisningsministeriet 2005 *Bekendtgørelse af lov om folkeskolen*. Lovbekendtgørelse nr. 393 af 25/05/2005. Undervisningsministeriets hjemmeside/ Retsinfo.

Warming Nielsen, Hanne 2001 *Børn i medvind og modvind: en relationel analyse af børns livtag med livet i det refleksivet moderne*. Roskilde: Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde Universitetscenter.

Internetsider:

www.danmarksstatistik.dk

www.retsinfo.dk

www.social.dk

www.uvm.dk